

Zicht

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

Stad en platteland: twee werelden

6 "Ik vind de term
welkomstcultuur
misleidend."

Em. prof. dr. S. Griffioen

30 "Je kunt zeggen dat het
smart city concept een
neoliberaal idee is."

Prof. dr. Albert Meijer

Stad en platteland: twee werelden

1	Gelukkig is het land... <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Wij hebben geen blijvende stad <i>ds. W. Schinkelhoek</i>	BIJBELSTUDIE
6	'Een ethische politiek van waarden en normen is totaal misplaatst' <i>mr. Corry-Anne van der Tang-Everse interviewt em. prof. dr. Sander Griffioen</i>	INTERVIEW
15	Uit de hand gelopen stadslandbouw <i>drs. Dick Veerman</i>	FOCUS
16	Van grijze naar groene dorpen <i>Arco Vuik MSc</i>	THEMA
21	'De grachtengordel is zwaar oververtegenwoordigd in de kamer' <i>dr. Elbert Dijkgraaf</i>	KIJK VANUIT DE KAMER
23	De werelden van de yup en de provinciaal <i>mr. Corry-Anne van der Tang-Everse</i>	THEMA
30	'Teveel nadruk op data leidt tot een domme stad' <i>mr. Corry-Anne van der Tang-Everse interviewt prof. dr. Albert Meijer</i>	INTERVIEW
38	Hoop voor de sloppenwijken <i>Lieke van Genderen-Ribeiro</i>	WORLDVIEW
44	Bescherm de middelgrote stad <i>Barend Wind MSc</i>	THEMA
51	Christenen, draag bij aan een gezonde toekomst voor data <i>Egbert Hardeman MSc</i>	OPINIE
55	Directe democratie in stad en dorp: een ondemocratische illusie <i>Maarten van Nieuw Amerongen</i>	POLITIEK KLASSIEK
60	Weinig stadse fratsen <i>mr. Cornel van Beek</i>	THEMA
65	Eilandmarketing <i>Frans Tollenaar</i>	BRANDPUNT
66	Ede: variaties in stad en dorpen <i>drs. Jan Schippers interviewt raadslid Kees van Wolfswinkel</i>	LOKAAL VIZIER 1
72	Groningen: van wingewest naar win-winrelatie <i>drs. Harry Hoek</i>	LOKAAL VIZIER 2
78	Bouwen in vertrouwen <i>drs. Eelke Horselenberg</i>	LOKAAL VIZIER 3
83	Natuurgebieden zijn bedoeld voor recreatie en rust <i>debat tussen Sjaak Simonse en Simon Miske</i>	KWARTAALSTELLING
86	Genen op de korrel <i>ir. Hans Maljaars</i>	BEZINNING
93	Kritiek op de westerse cultuur vanuit een breed spectrum <i>dr. Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
99	Anoniem <i>mr. Corry-Anne van der Tang-Everse</i>	PERSPECTIEF

Gelukkig is het land...

Heeft u de koppen in de krant onlangs gezien? Inwoners in de gemeente Ede zijn het gelukkigst. In Rotterdam wonen de ongelukkigste mensen van Nederland. Je kunt dus maar beter in een dorp op het platteland wonen.

Als Rotterdammer bedenk ik meteen dat mijn stad bestaat uit vele dorpen, zoals Charlois, Hillegersberg en Kralingen. Het ligt er maar aan in welke buurt van de stad je woont. Naast probleemwijken zijn er prachtwijken. En dat geldt natuurlijk ook voor de inwoners van Ede en omliggende dorpen. In Wekerom is het beter toeven dan in Ede-stad, volgens de enquête.

Ook in een probleemwijk wonen mensen die hun leven als gelukkig ervaren. En omgekeerd. Iemand die een riante villa bewoont in een rustiek dorp kan zich eenzaam en ongelukkig voelen. Daarbij komt de vraag: wat is geluk? Wordt dat niet vaak verward met succes? Of is de mate van genieten bepalend voor je geluksgevoel. Maar wat blijft er van je individuele vrijheid over als je verslaafd bent aan genot?

Frappant genoeg laten de bevolkingscijfers een groei van de grotere steden zien. In 2016 groeiden Amsterdam (+15.000), Rotterdam (+8.000), Den Haag en Utrecht (+4.000 elk). De trend van krimp op het platteland zet in sommige regio's het in stand houden van voorzieningen zoals scholen en winkels onder druk.

Kortom, de leefbaarheid van zowel het dorp als de stad vraagt om voortdurende aandacht van bestuur en bewoners. Het ideale dorp en de perfecte stad bestaan niet, omdat er mensen wonen en telkens weer andere problemen om een oplossing vragen. Deze extra dikke *Zicht* geeft bijzonder gevarieerde, verrassende en inspirerende doorzichten.

Jan Schippers,
eindredacteur

“Want wij hebben hier geen blijvende stad, maar wij zoeken de toekomstige.”

Hebreeën 13:14

Ds. W. Schinkelshoek, predikant van de hersteld hervormde gemeente in IJsselstein

Wij hebben geen blijvende stad

Je zoekt, omdat je wat mist. Je gaat overal kijken. Soms moet je veel reizen om te vinden wat je zoekt. Onze levensreis is een zoektocht. Maar waar gaat onze zoektocht naar toe? Elke zoektocht eindigt een keer. Dit jaar is een deel van onze levensreis. Misschien eindigt onze levensreis dit jaar wel? Het kan zomaar onverwachts gebeuren. Want wij hebben geen blijvende stad. Wij kunnen jarenlang in een huis wonen. Wij kunnen het er naar ons zin hebben. Hoe het ook zij, wat wij ook hebben, het eindigt, want wij hebben geen blijvende stad. Met nadruk zegt Paulus – ik ga er van uit dat hij de auteur van deze brief is - hier, op aarde, hebben wij geen

blijvende stad. Deze aarde, althans in haar zondige gedaante, gaat eenmaal voorbij.

In de tekst komen we het beeld tegen van twee steden die tegenover elkaar staan. De ‘niet blijvende’ stad en de ‘toekomstige’ stad. Wel aangeduid als Babylon en Jeruzalem. Babylon is het beeld van de stad van zonde en het kwaad, de stad die niet blijft, maar er nu wel is (Openbaringen 18:21). De stad Jeruzalem is beeld van de stad van God, die toekomstig is (Openbaringen 21:2). Het is een beeld van het Koninkrijk van de Boze wat nu compleet aanwezig is, maar niet toekomstig is. Dat staat tegen-

over het beeld van het Koninkrijk van God, wat nog niet compleet is en wat wel toekomstig is. Nu geldt van dit Koninkrijk: reeds en nog niet.

Het is zeker dat die toekomstige stad eenmaal komt. Want het ontwerp en de uitvoering van deze toekomstige stad komt bij God zelf vandaan (Hebreeën 11:10). Het is niet alleen zeker dat die toekomstige stad komt, het is ook zeker dat die stad er al is (Hebreeën 11:16c). Wie zoeken die toekomstige stad? 'Wij' zegt Paulus. Wie zijn die wij? Zij die zoekers zijn gemaakt. Want ook al is onze levensreis een zoektocht, niet iedereen zoekt die 'toekomstige stad'. Sommigen zoeken het alleen in de 'stad die niet blijft' op deze aarde. Zoekers zijn zij die in geestelijk opzicht alles missen. Hun geestelijke ogen zijn geopend. Door het geloof hebben zij hun zonde gezien en ervaren. Door het geloof weten zij en hebben zij ervaren dat de zaligheid buiten hen ligt in Christus Jezus. Door het geloof weten zij dat Jezus Christus hun deel is. Want alleen het oprechte geloof geeft toegang tot die stad (Johannes 3:3). Zonder geloof en wedergeboorte is er geen toegang. Dan blijven de poorten de toekomstige stad dicht. Bent u zo'n zoeker? Is die toekomstige stad uw eindbestemming? Leeft er een verlangen in u om daar te zijn? Hier in de 'niet blijvende stad' is het niet te vinden. Laten wij ons dat goed realiseren.

Je hoort het wel eens om je heen: Wij moeten de wereld een stukje beter en sterker maken. Ongetwijfeld is dat een goed en nobel streven. Wij behoren zeker uitbuiting, onrecht en misstanden op elk gebied te bestrijden. Wij zijn rentmeesters van deze totale schepping. Maar daar horen wij niet in op te gaan, ook niet in onze (politieke) carrière of in ons werk. We kunnen er zo erg in opgaan dat wij schade lijden aan onze ziel. Want wij hebben hier geen blijvende stad!

Is die toekomstige stad uw eindbestemming?

Tot de wederkomst van de Heere Jezus blijft deze 'geen blijvende stad' zondig en gebroken, alle goede bedoelingen ten spijt. Daarom zoeken zij, de zoekers, de 'toekomende stad', zij verlangen naar die stad. Hun diepste hartsverlangen is naar de Koning van die 'toekomstige stad'. De hoop drijft hen voort. Naar wie moeten zij anders heengaan dan naar Jezus Christus? Hij heeft immers de woorden van het eeuwige leven. En waar Hij is, is Zijn koninkrijk, Zijn stad. Laat ons dan tot Hem uitgaan. Laat Babylon – deze 'geen blijvende stad' – toch los. Ook al betekent dat smaadheid en verdrukking lijden. Moet het christelijk adagium niet zijn: Wie deze Koning heeft gevonden, laat de 'niet blijvende stad' los. Jezus is ons voorgegaan naar de 'toekomstige stad'. Volg Hem na. Waar is Hij te vinden? Buiten de legerplaats. Hij is niet te vinden als we ons vast blijven houden aan alles wat deze zondige 'de niet blijvende stad' ons biedt. Hij is ook niet te vinden in onze regels of in onze tradities. Hij is alleen te vinden in Zijn Woord! Dat is de reisgids die de weg wijst naar de toekomstige stad. Zoek Hem daar!

Als je Hem zoekt, vindt en navolgt dan ben je een pelgrim op deze aarde, een vreemdeling en bijwoner. De christelijke gemeente behoort een gemeente te zijn van vreemdelingen en bijwoners op deze aarde. Want zij weten het: we leven in een stad die niet blijft. In vroegchristelijke geschriften komen wij deze uitdrukking wel tegen: zwerver zijn om Christus wil. Dat is vreemdeling en pelgrim zijn op aarde. Natuurlijk wil vreemdelingschap niet zeggen dat wij het aardse leven

Westreenen

elektra | beveiliging | zonnepanelen | domotica

Nieuwbouw of verbouw
Storing of onderhoud
Groot of klein
Specialistisch of standaard

Tolsestraat 12
4043KB, Opheusden
0488-440116
info@westreenen.nl

Op veel
gebieden thuis

Domotica

Zonnepanelen

Beveiliging

Elektra

ONTDEK UW GROEIPOTENTIE

ZULLEN WE GROEIEN?

Voor ondernemers,
managers en medewerkers

TOP 7 Klantvragen Bunt Groep

- 1 "Wij willen efficiënter werken en meer winst maken."
- 2 "Hoe dragen we ons bedrijf over aan de volgende generatie?"
- 3 "Ik wil een betere manager worden."
- 4 "Ik loop vast met mezelf."
- 5 "Het loopt niet lekker in ons team."
- 6 "Wij zijn veel te druk."
- 7 "Veranderingen in wetgeving en financiering dwingen ons anders te gaan werken."

Welkom bij Bunt Groep.

Galileilaan 23d, 6716 BP Ede
0318 - 83 02 26
info@buntgroep.nl
www.buntgroep.nl

Bunt
groei van mens en organisatie

verwerpen en ons terugtrekken in een klooster. Zij, die vreemdelingen zijn, gebruiken deze wereld als gaven van God. Maar op de aarde geven die gaven nooit het ware en blijvende geluk. Het ware geluk, de echte vrede, is pas aan het einde van de pelgrimstocht, als we door de poorten van de 'toekomstige stad' naar binnen mogen gaan. Want alleen daar in die stad is het eeuwige genieten. Daar is de Heere, daar is God Drie-enig, daar is het Lam. Daar wordt geloven zien.

Augustinus, de kerkvader van het westen, schrijft in zijn boek *De stad van God* aan het einde: "Daar zullen wij rusten en zien, zullen wij

Zijn Woord is de reisgids die de weg wijst naar de toekomstige stad

zien en liefhebben, zullen wij liefhebben en lofprijzen. Dat is wat er op het einde, zonder einde zal zijn. Want welk ander einde is er voor ons - die hebben geleefd uit het geloof - dan het bereiken van dat koninkrijk, dat nooit een einde vindt." Amen.

Lodewijk Asscher koos in het NOS-slotdebat voor de verkiezingen per ongeluk voor de slogan van DENK 'Nederland is van iedereen'. Dat kon rekenen op hoon van PVV-leider Geert Wilders: "Nederland is van de Nederlanders". De discussie over de Nederlandse identiteit en over waarden en normen beheerste de verkiezingscampagne. Met emeritus hoogleraar wijsbegeerte S. Griffioen blikken we hierop terug.

Mr. Corry-Anne van der Tang-Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

'Een ethische politiek van waarden en normen is totaal misplaatst'

Corry-Anne van der Tang interviewt prof. dr. S. Griffioen, emeritus hoogleraar wijsbegeerte VU

Een ontmoeting met emeritus hoogleraar Sander Griffioen staat garant voor verhalen. Het autoritje naar zijn huis betekent een tochtje langs schitterende buitenhuizen en theehuisjes aan de Vecht. Verhalen van W.G. van de Hulst gaan leven. Aangekomen in Loenen zetten we ons gesprek voort in de serre van het ouderlijk huis van de familie Griffioen, waar de emeritus hoogleraar al jaren woont. Hij is van vrijgemaakt-gereformeerde huize, maar het huis zelf was eerder tijdelijk een hervormde pastorie. Die statigheid

straalt het huis nog steeds uit. Met uitzicht op de tuin en daarachter een landhuis bespreken we de Nederlandse cultuur en politiek.

De verkiezingscampagne stond in het teken van normen en waarden. Elke partij had daar zijn eigen interpretatie van. Hoe analyseert u de discussie hierover?

"Er bestaat een onderscheid tussen maatschappelijk draagvlak en de dragende grond in politiek-juridisch opzicht. Mensenrechten hebben

bijvoorbeeld een groot draagvlak. Er zijn mensen die daar warm voor lopen. Op zich heeft dat draagvlak geen juridisch betekenis. De twee zijn echter wel verbonden. Het verbod op godslastering had bijvoorbeeld geen maatschappelijk draagvlak meer, dan zijn rechters voorzichtig om het toe te passen. Zonder draagvlak gaan dingen zweven."

"Maatschappelijk draagvlak is nu een grillige grootheid geworden. Vroeger kon de wereldbeschouwing een brug slaan tussen het politiek-juridische en de maatschappij. Je hebt een bepaalde levensbeschouwelijke scholing nodig, die vroeger de politieke partijen gaven. Maar die educatieve functie is verloren gegaan. Maar ondertussen moeten scholen weer 'burgerschap' gaan onderwijzen. Ik kom uit de antirevolutionaire traditie, een traditie die sterk is bepaald

door het denken van Abraham Kuyper. Als je na gaat hoeveel kerkmensen nog de christelijke *world- en lifeview* hebben zoals Kuyper die voorstond, is dat sterk weggesleten. Buiten de kerk is het helemaal lastig een integrale wereldbeschouwing aan te treffen. Bij gebrek aan een gedeeld wereldbeschouwelijk draagvlak worden er gedeelde waarden geconstrueerd. Dan wordt graag een religie (ontdaan van de scherpe kantjes) te hulp geroepen. Zo gebruikte de Franse filosoof Jean Jacques Rousseau (1712-1778) al een bepaald idee van religie om de nationale volksgeest van de Franse Republiek te formuleren."

"Ik kan begrijpen dat een beroep op die gedeelde waarden wordt gedaan omdat er meer mensen in Nederland komen die niet zo'n wereldbeschouwelijke ondergrond hebben en bij wie dat

Over S. Griffioen

S. (Sander) Griffioen (1941) is geboren in Loenen aan de Vecht en heeft daar zijn hele leven gewoond, met uitzondering van de drie jaar die hij met zijn gezin in Canada doorbracht. Hij studeerde politieke economie en filosofie aan de Vrije Universiteit (VU) en promoveerde daar in 1976. Zijn proefschrift draagt de titel *De roos en het kruis. De waardering van de eindigheid in het latere denken van Hegel*. Van 1979 tot 2002 was hij aan dezelfde universiteit hoogleraar wijsbegeerte. Tegelijkertijd was hij bijzonder hoogleraar Calvinistische wijsbegeerte aan Universiteit Leiden (1979-1991). Vanaf 1991 was hij voorzitter van de Vereniging voor Reformatorische wijsbegeerte. Na 2002 werd hij vier jaar bijzonder hoogleraar interculturele filosofie aan de VU. Griffioen heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan. Een van de belangrijkste is *Pluralisms and Horizons* uit 1993. In 2002 verscheen bij uitgeverij Buijten en Schipperheijn *Moed tot cultuur*. Hij vat cultuur op als het gaan van een weg, en de 'moed tot cultuur' als de moed om bij die keuze te blijven. Hij publiceert regelmatig in *Philosophia Reformata*, waarin een aantal jaar geleden het artikel 'On worldviews' verscheen, een lezenswaardig artikel dat de materie uit dit interview meer uitvoerig behandelt.

ook moeilijk te activeren is. Mijn ervaring is dat dat draagvlak onder moslims voor de rechtsstaat niet aanwezig is omdat zij daar geen achtergrond voor hebben. Een imam met wie ik eens samenwerkte kon aan een wereldbeschouwing geen plaats geven. In zijn idee bestaat alleen het onderscheid tussen godsdienst en niet-godsdiensten. Er is geen plaats voor een wereldbeschouwing die staat tussen de godsdienst en de wereld waarin die godsdienst relevant wordt. We moeten dus onderscheidingen laten zien aan mensen die van huis uit die onderscheiden niet maken. We staan voor een reële uitdaging."

Om normen en waarden te omschrijven gebruiken sommige partijen de term 'joods-christelijke cultuur'. Waar komt de typering 'joods-christelijke cultuur' vandaan?

"Laat ik eerlijk zijn: ik heb een hekel aan die aanduiding. Die suggereert een concrete cultuur, terwijl het hoe dan ook niet meer is dan een grootste gemene deler, die wel heel ver afstaat van een zaligmakend geloof. Joods-gelovigen zijn er trouwens ook helemaal niet blij mee. Die grootste gemene deler hoort tot wat ik eerder bedoelde met *geconstrueerde* gedeelde waarden, die het ontbreken van vitale wereldbeschouwingen moeten maskeren."

Ook binnen de christelijke hoek was er discussie of het politiek gebruik van de 'joods-christelijke cultuur' wenselijk is. Theologen zoals Stefan Paas meenden dat politici de christelijke cultuur niet voor hun karretje mogen spannen. Een christelijke cultuur staat volgens hen namelijk gelijk aan een welkomstcultuur. Tijs van den Brink reageerde daarop met de stelling dat de Bijbel niet alleen spreekt van barmhartigheid en gastvrijheid, maar ook van gerechtigheid. Wat is uw opinie?

'We staan voor een reële uitdaging'

"Tijs van den Brink heeft een punt, maar Stefan Paas heeft ook een punt. De antirevolutionaire traditie waarin ik sta, die veel raakvlakken heeft met de staatkundig gereformeerde traditie, ziet het als de taak van de overheid om de publiek-rechtelijke belangen af te wegen met het oog op het algemeen belang. Een van die af te wegen belangen is het belang dat Nederlanders een huis kunnen vinden. Letten we alleen op dit uitgangspunt, dan is de conclusie dat de overheid de taak heeft om de samenleving te beschermen en om immigratie te reguleren. De overheid heeft principieel gezien dat recht, maar er zijn meer belangen. De plichten in het Europees verband, met name ten opzichte van Italië en Griekenland die overbelast zijn, wegen ook mee. Anderzijds vind ik de term welkomstcultuur misleidend, want dat suggereert te veel. Ook hier kan het om niet meer gaan dan om een bepaald draagvlak – een positieve instelling, een principiële bereidheid met de vreemdeling te delen. Maar dit laatste laat onverlet dat de overheid alle belangen moet wegen. En zo kom ik met een bocht bij Tijs van den Brink terug, die maar deels gelijk heeft."

"Je moet namelijk recht en liefde onderscheiden. Veel predikanten hebben weinig gevoel voor het recht. Het liefdesgebod wordt vaak tegenover het recht gezet. Rechtvaardigheid en barmhartigheid worden onterecht tegenover elkaar uitgespeeld. Barmhartigheid heeft namelijk in elke levenskring een andere betekenis. Barmhartigheid speelt een rol in de ontsluiting van het recht. Het heeft dus wel een betekenis, maar gekwalificeerd door het eigene van het verband. Het arrest Lindebaum/Cohen uit 1919 is daar-

'De term welkomstcultuur vind ik misleidend'

van een voorbeeld, waarin wordt omschreven wat een onrechtmatige daad is. De billijkheid vereist dat bepaalde praktijken worden nagelaten ook al is dat strikt genomen niet verboden. Dat zou je een christelijke invloed op het recht kunnen noemen vanuit de barmhartigheid. Barmhartigheid wordt billijkheid in de levenskring van het recht."

"Veiligheid is ook een taak van de overheid, ook de veiligheid van de kerken. Dat staat ook in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB). Een voorbeeld waarin dit relevant is, is de discussie rondom rituele slacht, dat momenteel actueel is in België. Rabbijnen en imams maken bezwaar tegen verplicht verdoofd slachten op basis van hun godsdienst. De premier van België zegt dan heel gemakkelijk: het recht gaat voor de godsdienst. Maar het recht heeft zijn eigen beperkte competentie. Als men uitgaat van de overheersing door het recht, loopt op den duur ook de christelijke godsdienst gevaar omdat men bepaalde geloofsopvattingen kwetsend vindt voor anderen. Onder het mom van discriminatie wordt veel gewantrouwd. Overigens heb ik als ex-deputaat voor kerkrecht van de GKV geleerd dat het eigen recht van de kerken tot op vandaag niet in gevaar is."

Is onze beschaving wel zo christelijk?

"Ik heb in de jaren '70 in Canada gewoond. Daar heerste het algemene gevoel dat alle Canadezen christelijk zijn omdat de cultuur christelijk is. Het was voor de gemiddelde Canadees onbegrijpelijk dat een organisatie zich expliciet christelijk ging noemen. Iedereen is toch al christe-

lijk? Dit werd door Robert N. Bellah (1927-2013) beschreven als *civil religion*. De andere kant van *civil religion* is dat je niet te veel mag eisen door bijvoorbeeld de vraag te stellen: Is Geert Wilders wel oprecht christen? De Europese cultuur is in zoverre christelijk te noemen dat het een traditie is met bepaalde voorwaarden die je in andere culturen niet vindt. Wat in de kerken eeuwenlang is gepreekt, slaat neer in het dagelijkse leven van mensen. Dat vormt een ethos, dat weer invloed heeft op de ontwikkeling en de ontsluiting van het recht. Het betreft een draagvlak dat vooral aanwezig is op nationaal niveau, maar het is geen dragende grond. Het is de sensitiviteit voor de rechtsstaat die je, al kom je vanuit een heel andere achtergrond, op den duur kunt overnemen, denk aan burgemeester Aboutaleb. Het is een christelijk erfgoed dat er ook voor anderen is."

"Sommige structuren dragen veel christelijk erfgoed. Je mag bijvoorbeeld berooide mensen die je in je tuin vindt niet vermoorden. Dat gaat terug op het gebod van God. Wat zou er gebeuren als het alleen van mensen zou afhangen? De berooide zou dan alle redenen hebben om te roepen: "Laat mij niet vallen in de handen van mensen" (2 Samuel 24:14).

Een ander voorbeeld is dat je mensen in nood moet helpen. Er is in de structuren nog veel waardevols aanwezig, maar het draagvlak ervoor neemt af. Iets wat mij veel bezighoudt is dat structuren soms beter zijn dan de mensen. Mensen zijn erg bedacht op hun eigen voordeel. Als men dan opeens hoog gaat opgeven van de Nederlandse cultuur denk ik wel eens terug aan de vergelijking van de historicus (en vroegere collega) Arie van Deursen die bij een bepaalde gelegenheid zich liet ontvallen dat 'de contemporaine cultuur associaties oproept met een publiek toilet tegen sluitingstijd'.¹

De behoefte om de Nederlandse Leitkultur te formuleren was ook bij het CDA onder Balkenende aanwezig. Dat zie je nu weer opspelen. Waar komt dat vandaan?

"Jan Peter Balkenende had de neiging om een waardenoffensief te voeren. Ik heb hem goed gekend en hij was voor mij meer dan een collega. Hij was ook een groot liefhebber van de Joodse socioloog Amitai Etzioni (1929). Daar had hij een vleugje communitarisme van opgesnoeven. Het communitarisme plaatst de staat tegenover het individu en zet daar de intermediaire kringen als middelende factoren tussen. Het is een derde weg tussen staatscollectivisme en individualisme."

"Volgens de idee van soevereiniteit in eigen kring is de staat echter maar een van de kringen waarin de mens zich beweegt. Dat is behoorlijk radicaal. De koning heeft in mijn tuin niets te zeggen, maar alleen in de politieke kring. Trump denkt de leider te zijn van het hele Amerikaanse volk, maar hij is slechts de voorzitter van een staatsgemeenschap. Vroeger leefde het besef van de beperktheid van een staatsverband sterker. Zo was er een lid van onze gemeente (tevens hoogleraar) die principieel niet meezong als het Wilhelmus in onze kerk werd aangeheven. Die politieke uiting hoort niet in de kring van de kerk, zo vond hij. Ik herinner er ook aan dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de gereformeerde immigrantenkerken in de VS weigerden de Amerikaanse vlag in de kerk te hangen."

"Je moet in overheidsbeleid rekening houden met de betrekkelijke identiteit van ons land, maar het lijkt mij onjuist om van het behoud daarvan een agendapunt te maken. Hierom weiger ik op het CDA te stemmen. Een ethische politiek op basis van waarden en normen is voor een regering totaal misplaatst. Tegelijkertijd

dient ze zich wel te laten leiden door normen en waarden."

"De overheid heeft mijns inziens niet de taak om een bepaalde gemeenschap te versterken. Je moet oppassen dat je niet te veel gaat vullen. De overheid heeft geen beschavingsoffensief te voeren, daar moet je als overheid niet aan willen beginnen. De kerken hebben die opdracht wel. Het is een offensief, dus je bent in aanval op de huidige cultuur."

En politieke partijen dan; die vertegenwoordigen toch een bepaalde bevolkingsgroep?

"Een politieke partij mag zich wel mengen in de waarden- en normendiscussie. Politieke partijen moeten namelijk voeling houden met de gemeenschap en roeren in de pot van meningen. Tegelijkertijd moet dat zijn uitweg vinden in beleidsvormen en wetswijzigingen. Er is veel verarring over de verhouding tussen een politieke partij en de overheid. Ik was helemaal niet blij met de uitspraak over het vrouwenstandpunt van de SGP. Een politieke partij mag niet op een lijn worden gesteld met de overheid. Alleen de overheid is aan het anti-discriminatie artikel uit de grondwet gebonden. In Nederland zitten partijen ook teveel op de stoel van de regering. Politieke partijen moeten een ethos ontwikkelen dat losstaat van het kabinet. Een partij moet altijd nog iets profetisch hebben. Bij gemeenteraden is dit ingewikkeld omdat de raad het hoogste gezag is binnen de gemeente."

**'Arie van Deursen: de
contemporaine cultuur
roept associaties op met
een publiek toilet tegen
sluitingstijd'**

Valt de samenleving te omschrijven als een homogene gemeenschap?

"Hooguit het gezin is een solidaire gemeenschap. Een dorp is al lastiger als eenheid te typeren. De situatie verschilt ook van dorp tot dorp; in het naastgelegen overwegend behoudende dorp Nieuwer Ter Aa definieert men de eigen dorpsgemeenschap heel anders dan hier in het gedifferentieerde Loenen. Zelfs in de tijd van de verzuiling bestond hier in de omgeving geen homogene gemeenschapsidentiteit. Verzuiling is overigens een term die door een ambtenaar is bedacht. In de zeventiende eeuw waren de landsgrenzen enorm amorf. Talloze vreemdelingen voeren op de schepen van de Compagnie, of vonden hier werk in de handel. In de 19e eeuw werkten er zoveel Duitse arbeiders op de boerderijen dat Nederlandse jongens klaagden dat ze niet aan de bak kwamen."

'Ik zie moslims niet direct als bondgenoten, maar ook niet als een bedreiging.'

"Het nationale besef is echt een product van de negentiende eeuw, gestimuleerd door het koloniale tijdperk. Toen kreeg ook het volkslied een betekenis die het voorheen niet bezat. Achterom kijkend zijn we geneigd de saamhorigheid van vroeger sterk te overschatten. Die saamhorigheid verschilde ook van dorp tot dorp en van stad tot stad. In veel dorpen in het Utrechtse en Zuid-Hollandse weidegebied heerst op heel wat plaatsen nog steeds een oude dorpscultuur waarvan ik me afvraag of die in de dorpen langs de Vecht ooit heeft bestaan. Als je in Amsterdam komt is de identiteit enorm heterogeen. Ook is identiteit afhankelijk van de economische situatie; bij een hoge grondprijs zoals hier in Loenen

wordt een dorp homogener, maar dan helaas in wereldse zin."

Moet er in overheidsbeleid rekening worden gehouden met een dorpscultuur?

"Het plaatsen van statushouders in kleine dorpen geeft soms veel frictie. Ik ben er radicaal op tegen dat gesloten gemeenschappen worden opgebroken. Overheidsmaatregelen voor de plaatsing van statushouders moeten met wijsheid gebeuren. Het protest daartegen komt gedeeltelijk ook voort uit de vreemdheid dat men niet goed weet hoe men met elkaar om moet gaan. De onwennigheid om met mensen van een andere cultuur om te gaan is er wel degelijk, maar wordt versterkt door dat valse beeld van vroegere saamhorigheid. Al met al is er een hui-
ver voor vreemdelingen. Islamisering wordt hierop geprojecteerd. Ik denk dat de invloed van de islam op de Nederlandse politiek nihil is. Moslims hebben geen politieke conceptie en willen ook geen politieke invloed. Ook de nieuwe partij DENK is niet islamistisch. De werkende stand is eerder geneigd tot een negatieve houding ten opzichte van armen en vreemdelingen, omdat de vrees bestaat dat ze met hen moeten concurreren. De meer welvarende stand voelt zich minder bedreigd door vluchtelingen en is voor een deel hulpvaardig."

"Het psalmvers dat mij nogal eens op de lippen komt in de omgang met geseculariseerde Nederlanders is: "We zien onze tekenen niet" (Psalm 74:9). De vraag is of we ook zoveel last hebben van de secularisatie. Ik heb tijden gehad dat ik aan de VU geen enkele christenstudent in mijn colleges had. Wel moslimmeisjes, die zijn heel pienter. Ik heb het meegemaakt dat een moslimmeisje meer begrip had voor mijn bezwaren tegen de seksualisering van de samenleving dan 'normale' Nederlandse jongeren. Groen van Prin-

sterer hield de libertijnen in zijn tijd de oude Grieken als voorbeeld van ingetogenheid voor. Zo kan je zeggen dat de islamitische meisjes zich beter kleden en ook aanstoot nemen aan de schunnige manier waarop de reclame de vrouw afbeeldt. Ik zie moslims dus niet direct als bondgenoten, maar ook niet als een bedreiging.”

Hoe kan het politieke debat over identiteit en botsende wereldbeschouwingen beter gevoerd worden?

“Ik denk aan het peilen van diepteverschillen in

plaats van dat zoeken naar breed gedeelde waarden. Vervolgens komt het aan op het onderscheid maken tussen verschillen die zo zwaarwegend zijn dat op geen samenwerking mogelijk is met andersdenkenden, en andere punten waarop een sobere vorm van brede samenwerking wel mogelijk is. Tot de laatste reken ik de verdediging van de rechtstaat. In feite zeg ik hiermee niets anders dan dat de u welbekende mr. D. Vergunst deed in een interview van afgelopen herfst; een tekst die ik van begin tot einde met instemming las.”²

---

¹ Zo riep de huidige cultuur bij Van Deursen associaties op “van een publiek toilet tegen sluitingstijd”. Aldus Bart Jan Spruijt, ‘Roken en geloven: Van Deursen als columnist’, in: Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen (1931-2011)*, Amsterdam: Bakker 2012, p. 229.

² ‘Rechter met de hand op de mond’, interview met mr. Dirk Vergunst, *Nederlands Dagblad* 21 november 2016.

RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs

RietvelddeJong
interim consultancy

Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

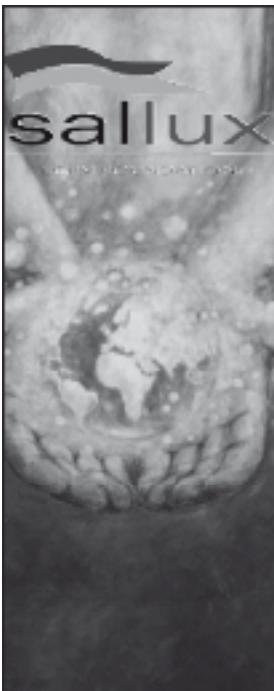

ONTWERP & REALISATIE VAN:

| Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
| Lichtreklame | Bouwborden | Drukkerwerk | Reklamezuilen |
Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints
| Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Sallux | ECPM Foundation

Sallux is een vereniging die fungeert als het Wetenschappelijk Instituut (WI) van de Europese Christelijke Politieke Beweging (www.ecpm.info). Voorheen stond deze organisatie bekend als de Christelijke Politieke Vereniging voor Europa (CPFE). Sallux ondersteunt de ECPM, vooral op het gebied van politieke inhoud door pan-Europese samenwerking en de introductie van analyses, ideeën en beleidsopties. Sallux betekent "Zout en Licht".

De toepassing van relationeel denken en Bijbelse principes zijn op ieder onderwerp denkbaar. Sallux wil haar licht in het bijzonder laten schijnen over de volgende met elkaar verbonden onderwerpen: *familie, maatschappij, de EU (instituten en de volken), bescherming van het (menselijk) leven, de economie, mondiale problemen, het milieu en de fundamentele vrijheden.*

Dit doet Sallux door het:

- organiseren van inspirerende evenementen
- uitbrengen van Relevante publicaties en studies
- ontwikkelen van Creatieve en reële beleidsopties
- bieden van een nieuwe visie op de Europese maatschappij
- pan-Europees delen en uitwisselen van ideeën met gelijkgezinden

Towards a Relational Europe | www.sallux.eu

Uit de hand gelopen stadslandbouw

Na de negentiende eeuw bouwde Nederland een landbouw op die gebaseerd was op onze zeehavens en de zoetwaterwegen naar de rest van Europa. Daarom maken Rotterdam en Amsterdam integraal deel uit van onze landbouw. Daar komen veevoer en (kunst)mest voor de akkerbouw binnen. Het voer gaat naar de binnenvarkens en -kippen in Brabant en de hoogproductieve koeien met weidegang in de Friese Wouden.

Je zou Nederland een koploper op het gebied van stadslandbouw kunnen noemen. We doen aan alle vormen van teelt –van tarwe tot sla en tomaten, van appels tot frambozen en van kippen tot melk– in de gebieden waar bebouwing altijd en overal dichtbij is.

Als stadslandbouw móet, waarom hebben boer en burger dan ruzie? Boeren zijn zoveel gaan maken dat we er gemakkelijk drie Nederlanden mee kunnen voeden. Dat is gebeurd omdat we dankzij havens en rivieren gemakkelijk kunnen im- en exporteren én we al vroeg ontdekten hoe je in een land van postzegelformaat zoveel mogelijk product van een hectare of een dier kunt halen. Zo ontstond Nederlands unieke agro-complex. Daarin lieten beleidsmakers, wetenschappers en zakenlui boeren technieken ontwikkelen die veel productie opleverde én uitontwikkelde techniek – van zaaien en pootgoed tot sperma, melk- en slachtmachines - waar elders in de wereld grif voor wordt betaald.

Nu doen anderen ons kunstje na, veel goedkoper en net zo goed. Onze boeren willen daar niet aan en proberen de concurrentie te verslaan door op te schalen. Dat verlaagt de kostprijs. Nu ook het buitenland opschaalt, is die strategie uitgewerkt, maar bouwt, ploft en spuit de boer in zijn ratrace voort. Zo duurzaam mogelijk. Burgers definiëren duurzaamheid anders. Maar de boer produceert in hun achtertuin verlieslatend verder voor wildvreemden. Hoe duurzaam zal dat blijken te zijn?

Drs. Dick Veerman
hoofdredacteur Foodlog.nl

Vergrijzing, ontgroening en bevolkingsdaling zijn trends die impact hebben op grote delen van het Nederlandse platteland en dorpsleven. Welke impact hebben deze trends op de leefbaarheid en in het bijzonder op de sociale cohesie in dorpen? Hoe staat het bijvoorbeeld met de zorg voor ouderen in vergrijsde dorpen? In dit een artikel geef ik een analyse en enkele aanbevelingen waar de SGP haar voordeel mee kan doen.

Arco Vuijk MSc, sociaal geograaf en werkzaam bij de gemeente Gouda

Van grijze naar groene dorpen

Wat is sociale cohesie? Sociale cohesie wordt door Schnabel gedefinieerd als "de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid in de samenleving". Sociale cohesie heeft dus betrekking op de binding tussen burgers en hoe dit zich in de praktijk uit, zoals de betrokkenheid in de samenleving en participatie in verenigingen.

Door demografische en maatschappelijke ont-

wikkelingen op het platteland als krimp, vergrijzing, schaalvergroting en individualisering groeit de druk op sociale cohesie, omdat het gezien wordt als een middel om met deze trends om te gaan. Zo kan een hoge mate van sociale cohesie bijdragen aan het behouden van voorzieningen of dat een dorp vanwege het aangename gemeenschapsleven toch aantrekkelijk blijft om er te blijven wonen. Tegelijkertijd dreigen de ontwikkelingen en trends ook de sociale cohesie aan te tasten, bijvoorbeeld doordat voorzieningen verdwijnen die voorheen als be-

langrijke ontmoetingsplek fungeerden, of door het wegtrekken van dorpsbewoners. Gemeenten dienen hierop te anticiperen. Maar omdat sociale cohesie een breed en abstract begrip is, is het vaak niet duidelijk met welke concrete maatregelen sociale cohesie kan worden beïnvloed.¹

Allereerst gaat dit artikel in op de verschillen tussen stad en platteland ten aanzien van sociale cohesie. Ten tweede wordt een kort overzicht gegeven van een aantal maatschappelijke en demografische trends die van invloed zijn op sociale cohesie. Ten derde wordt op een tweetal trends verder ingezoomd, namelijk vergrijzing en bevolkingskrimp. Het artikel sluit af met een blik op de toekomst en een aantal aanbevelingen om sociale cohesie op het platteland te versterken.

VERSCHILLEN TUSSEN STAD EN PLATTELAND

Het overheersende positieve beeld is dat dorpsbewoners leven in een hechte gemeenschap waarin ze voor elkaar klaarstaan en naar elkaar omkijken, met sociale controle als mogelijke negatieve kant. Onderzoek naar sociale cohesie onder plattelandsbewoners bevestigt dat rooskleurige beeld: de bewoners gaven aan blij te zijn dat de sociale controle minder sterk is geworden en roemden de saamhorigheid en hulpvaardigheid. Op het platteland kijken mensen nog naar elkaar om, was de gedeelde mening.² Later toonden de onderzoekers aan dat de sociale samenhang op het platteland significant hoger is dan in de stad.³

Dat dorpsbewoners meer sociale samenhang ervaren in hun directe woonomgeving dan stedelingen, komt onder andere doordat zij vaker in grondgebonden woningen wonen, relatief vaak lang op dezelfde plek verblijven en ouder zijn.

Zo kan een hoge mate van sociale cohesie bijdragen aan het behouden van voorzieningen of dat een dorp vanwege het aangename gemeenschapsleven toch aantrekkelijk blijft om er te blijven wonen.

Het aandeel grondgebonden woningen, veelal eengezinswoningen, daalt langzaam, wat ten koste zou kunnen gaan van de saamhorigheid tussen bewoners. Ook stijgt het aandeel kwetsbare ouderen voor wie contacten in de buurt of het dorp minder vanzelfsprekend is, wat eveneens de saamhorigheid kan aantasten en tot toenemend isolement kan leiden.

Vermeij en Mollenhorst lieten in 2008 zien dat plattelandsbewoners in het algemeen minder sociaal isolement ervaren dan stedelingen (10% van de dorpingen versus 15% van de stedelingen). Bepalend voor het gevoel van isolement is de mate waarin mensen contact hebben met burenen, familie en vooral met vrienden.⁴ Mensen op het platteland bleken meer contact met burenen en buurtgenoten te hebben dan stedelingen.⁵ De meeste contacten hebben mensen met familie en met vrienden en kennissen. Ook met deze groepen onderhouden mensen op het platteland vaker contact dan stedelingen. Maar die sociale cohesie kan worden bedreigd.

TRENDS

In de onderzoeksliteratuur wordt een aantal demografische en maatschappelijke trends benoemd die zich de afgelopen decennia hebben voorgedaan op het platteland en van invloed zijn op sociale cohesie. Het gaat om demografische

Mensen op het platteland bleken meer contact met buren en buurtgenoten te hebben dan stedelingen.

krimp, ontgroening, vergrijzing, komst van nieuwe bewoners, veranderde omgangsvormen, verstedelijking, individualisering, toegenomen arbeidsparticipatie, secularisatie, schaalvergroting van voorzieningen, toename van de mobiliteit en digitalisering.

Individualisering heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat traditionele autonome dorpen met hechte gemeenschappen en veel sociale normen steeds meer veranderd zijn tot 'woondorpen' met meer contacten buiten het dorp en normen en waarden die gebaseerd zijn op eigen keuzes. Ontwikkelingen en trends die hier aan hebben bijgedragen zijn de komst van nieuwe inwoners en een toegenomen mobiliteit. De overgang naar het woondorp is illustratief voor veel bovengenoemde demografische en maatschappelijke trends.⁶ Dit artikel gaat nader in op demografische krimp en vergrijzing in relatie tot sociale cohesie. De andere ontwikkelingen en trends komen niet uitgebreid aan bod, maar zij spelen op de achtergrond wel degelijk mee.

VERGRIJZING

Uit onderzoek komt naar voren dat lokale vergrijzing een zwak negatief verband heeft met de sociale cohesie in een dorp. In dorpen waar veel ouderen wonen, ervaren bewoners minder sociale cohesie, hebben zij minder lokale contacten en doen zij minder vaak vrijwilligerswerk. Vergrijzing betekent dus ook dat de sociale vitaliteit van dorpen geleidelijk achteruitgaat. Ook

niet-ouderen blijken minder contacten te hebben in het dorp en minder bereid te zijn zich in te zetten als vrijwilliger. Zij missen mogelijk de sociale infrastructuur waarin zij zich uitgenodigd voelen deel te nemen.

Een nog groter punt van zorg is de tanende sociale cohesie in het licht van het groeiende beroep dat overheden doen op burgers in de zorg voor hun omgeving, waarbij het welzijn van ouderen een niet onbelangrijk doel is. Nu een groeiend aantal soms zeer kwetsbare ouderen zich zelfstandig moet redden, wordt veelal naar de lokale omgeving gekeken bij het zoeken naar oplossingen voor degenen die hierbij aan hun eigen netwerk niet genoeg hebben. Op hoge leeftijd krijgen veel ouderen te maken met eenzaamheid.⁷

KRIMP EN VOORZIENINGNIVEAU

In de wetenschappelijke literatuur is veel geschreven over demografische krimp, over oorzaken en gevolgen, maar ook over beleidsstrategieën. Bij demografische krimp gaat het niet per definitie alleen om een afnemend totaal aantal inwoners, maar het kan ook gaan om een daling van het aantal huishoudens of van samenstellende delen van de bevolking (zoals jongeren).

In de literatuur wordt ook veel aandacht besteed aan het verdwijnen van voorzieningen, waardoor sociale cohesie op indirecte wijze kan worden aangetast. Er wordt gesteld dat krimp vooral een versterkend effect heeft op het verdwijnen van voorzieningen. In krimpgebieden is veelal sprake van een stijgende werkloosheid; de achterblijvers zien geen positieve toekomst meer voor zich. Voorzieningen raken op en verdwijnen en de kwaliteit van het zorgsysteem en het onderwijs zakt. Het is onmogelijk om in deze gebieden te innoveren en de negatieve sfeer over-

heerst. De leefomgeving wordt verder aangetast en het ontbreekt de overgebleven gemeenschap aan middelen en potentie om de problemen aan te pakken.⁸

Sociale gevolgen worden ook gemerkt in het verenigingsleven in dorpen. Men ervaart problemen bij het werven van jonge mensen voor verenigingen en er is minder animo om zich in te zetten voor het dorp. Deze ontwikkelingen leiden ertoe dat diverse sportaccommodaties en dorpshuizen hun deuren moeten sluiten. De sociale cohesie wordt dus duidelijk aangetast door maatschappelijke ontwikkelingen en krimp. Tevens kan er sprake zijn van een mogelijke negatieve spiraal: aantasting van de sociale cohesie heeft ook weer gevolgen voor de leefbaarheid en daarmee voor de aantrekkelijkheid van een gebied, wat weer tot migratie kan leiden en vice versa.⁹

BLIK OP DE TOEKOMST

Gezien de impact van demografische trends op sociale cohesie is het wenselijk dat de politiek blijft zoeken naar nieuwe vormen en bronnen van sociale cohesie. Nu draait in veel dorpen het dorpsleven in de eerste plaats rond kinderen. Deze verbanden worden vaak ervaren als erg centraal in het dorp en dus onmisbaar. Dorpsbewoners hechten daarom sterk aan de dorpschool. Ook doen bewoners het leeuwendeel van het vrijwilligerswerk in het verband van een sportvereniging. Waar het aantal gezinnen afneemt, worden ook sociale verbanden rond kinderen minder sterk en belangrijk in het dorp. In dorpen die vergrijzen en ontgroenen, is de strijd voor het behoud van de school en de vereniging vaak moeizaam en soms tevergeefs. Gehoopt wordt dat als voorzieningen als deze behouden blijven ook de gezinnen in het dorp blijven wonen, maar dat is vaak niet het geval. En de vergrijzing zet door.

Voor de jaren tot 2040 wordt voor de perifere regio's een voortzetting verwacht van zowel de bevolkingsdaling als de vergrijzing, die het contrast zal vergroten tussen 'jonge steden' en 'oude dorpen'.

Ook in recente jaren namen de verhuisbewegingen van kansrijke jongeren naar de stad nog eens toe, terwijl verhuisbewegingen van twintigers en dertigers richting de periferie afnamen. Verklaringen voor deze selectieve migratiebewegingen zijn onder meer het gestegen opleidingsniveau, het toenemende belang van de stedelijke commerciële dienstensector, waardoor werkgelegenheid zich steeds meer in stedelijke regio's bevindt, en een toenemend aantal tweeverdieners. Voor hen wordt het steeds belangrijker om te wonen waar veel keuze is uit werk, wat nog eens versterkt wordt doordat de arbeidsmarkt in de toekomst steeds meer flexibiliteit van werkenden zal vragen.

Deze regionale vergrijzing brengt met zich mee dat in de betreffende dorpen een bevolking achterblijft op wie het verdwijnen van lokale voorzieningen meer impact kan hebben dan op meer mobiele dorpsbewoners. Ook zal in de perifere regio's de disbalans toenemen tussen degenen die zorg en hulp nodig hebben en degenen die hen dit kunnen bieden, zowel professioneel als informeel. Hier komt bij dat het vertrekken van de jeugd als gevolg heeft dat steeds meer kwetsbare ouderen het zullen moeten stellen zonder zorgzame (klein)kinderen in de buurt. Ouderen krijgen op hoge leeftijd minder contacten en daarbij gaat lokale vergrijzing ten koste van de sociale cohesie in dorpen en de bereidheid van bewoners om vrijwilligerswerk te doen. Dit is onwenselijk vanuit de gedachte dat sociale cohesie samengaat met tal van positieve uitkomsten, zeker ook voor kwetsbare ouderen. Daarom geef ik tot slot een tweetal aanbevelin-

gen waarmee de SGP haar voordeel kan doen om deze uitdagingen aan te gaan.

OUDEREN EN DUURZAAMHEID

Een kansrijk perspectief is om het dorpsleven in 'grijze dorpen' meer om ouderen te laten draaien. De aandacht zal dan verlegd moeten worden naar activiteiten en verbanden waar ook ouderen bij betrokken zijn, of die zelfs vooral op ouderen gericht zijn. Een voorbeeld hiervan is een wekelijkse maaltijd voor alle dorpsbewoners. Initiatiefnemers zullen daarbij vooral de huidige kwetsbare ouderen in het dorp op het oog moeten hebben. Ze moeten echter ook kijken hoe ze toekomstige ouderen hieraan kunnen verbinden.

Een andere bron van sociale cohesie die versterkt kan worden, is duurzaamheid. De noodzakelijke transitie naar een duurzamere samenle-

ving zal een grote inspanning vragen en voor iedereen merkbaar zijn. Juist op het relatief lege platteland is ruimte voor vernieuwende initiatieven op het gebied van de voedselproductie en de energietransitie. De veranderingen in de leefomgeving zorgen niet alleen voor samenhang. Op het platteland kan de spanning juist hoog oplopen rond windmolens, waar (boeren)bedrijven aan verdienen terwijl omwonenden er last van hebben. Maar er zijn ook vele dorpen waar bewoners succesvol een energiecoöperatie oprichtten en op die manier collectieve middelen genereren om voortdurend aan de leefbaarheid van het dorp te kunnen werken. Goede randvoorwaarden vanuit de overheid kunnen eraan bijdragen dat deze transitie in de toekomst goed verloopt. En dat de waarden van de groene ruimte een bron worden van sociale cohesie in plaats van strijd.¹⁰

¹ Pouwelse 2013, p. IV.

² Simon et al. 2007.

³ Steenbekkers en Vermeij 2013; Vermeij en Mollenhorst 2008.

⁴ SCP 2017, p. 54-56.

⁵ Steenbekkers en Vermeij 2013, p. 283-284.

⁶ Pouwelse 2013, p. 10-11.

⁷ SCP 2017, p. 100-102.

⁸ SCP 2017, p. 100-102.

⁹ Pouwelse 2013, p. 20-23.

¹⁰ SCP 2017, p. 109-110.

Literatuur

- Pouwelse, S. (2013), *Komend tot de (dorps)kern: Sociale cohesie door een ruimtelijke bril*.
- Schnabel, Paul (2000). 'Vergroting van maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur. Probleemverkenning en aanzet tot beleid'. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), *In de marge. Het sociaal debat, deel 1* (p. 21-34). Den Haag: Elsevier
- SCP (2017), *Dorpsleven tussen stad en land*. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland.
- Simon, C., L. Vermeij en A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*.
- Steenbekkers, A. en L. Vermeij (red.) (2013). *De dorpenmonitor. Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*.
- Vermeij, L. en G. Mollenhorst (2008). *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*.

"De grachtengordel is zwaar oververtegenwoordigd in de Kamer"

Elbert Dijkgraaf over stad en platteland

Merk je in de Tweede Kamer verschil tussen Kamerleden en partijen die hun wortels meer op het platteland dan wel meer in de stad hebben liggen?

"Absoluut. De grachtengordel is zwaar oververtegenwoordigd in de Kamer. Als je ziet hoeveel Kamerleden er uit de grote stad komen, verbaas je je minder over het landbouw onvriendelijke beleid. In de campagne stond ik op het podium met een kandidaat-Kamerlid. Het onderwerp landbouw kwam ook aan bod. Achteraf zei hij tegen me dat dat voor het eerst was dat hij zich realiseerde dat er in Nederland landbouw bestaat. Hij was een geboren en getogen Amsterdammer."

Soms klinkt het verwijt dat stedelijke gebieden vanuit Den Haag veel meer aandacht en geld krijgen en dat het platteland het moet bezuren. Terecht?

"Dat is absoluut zo. Als je naar de verdeling kijkt van het gemeentefonds, dan krijgen de grote steden een onevenredig groot deel van de koek. Die hebben dat in het verleden goed uitonderhandeld. Wethouders en burgemeesters van grote steden hebben vaak ook een groter en beter netwerk dan collega's van kleine gemeenten. Rotterdam nodigt bijvoorbeeld de Rotterdamse Kamerleden regelmatig uit. Daar is niks mis mee, maar als een kleine gemeente dat doet, komt er niemand."

Over de veehouderij worden heftige politieke en maatschappelijke debatten gevoerd. Is er in deze sector echt wat aan de hand? Is de boer-vriendelijke koers van de SGP een vorm van 'wiens brood men eet, diens woord men spreekt', of weten mondige stadsmensen gewoon niet meer waar ze het over hebben?

"Ik ben er dankbaar voor dat in onze partij geldt dat het om de inhoud moet gaan en niet zozeer om de maximalisatie van het aantal stemmen. Als fractie bepalen we ons standpunt en dan kijken we hoe we dat zo goed mogelijk kunnen verkopen en niet andersom. Het aantal boeren stem-

mers is hard gedaald, ook in onze achterban. Maar dat beïnvloedt ons standpunt niet. Je ziet helaas dat dat bij andere partijen wel zo is. De landbouw krijgt dan niet de aandacht die het verdient. Daarom lopen wij een paar stappen harder om kabinet en collega's bij de les te houden. In Nederland wordt onvoldoende beseft dat onze boeren, tuinders en vissers ons voedsel produceren. Ze voeden dagelijks hongerige magen. Dat hoeft je in Ethiopië niet uit te leggen, maar in Nederland lijkt dat besef wel verdwenen. Ook wij zijn voor meer dierenwelzijn en milieu, maar dan niet over de rug van de boer. En dan moet je ook nog beseffen dat onze boeren, tuinders en vissers dat per eenheid product al heel duurzaam doen, vergeleken met andere landen."

Hoe ga je daar als SGP-Kamerlid mee om?

"Door het hoofd niet in de schoot te leggen, maar het juist als een extra uitdaging te zien. Zo kunnen we een horzelfunctie vervullen waardoor onze invloed veel groter is dan het aantal zetels dat we hebben. En ook door scherper aan de wind te zeilen qua stijl. Er is niks mis mee om scherp te benoemen wat slecht is, mits je dat ook goed kunt onderbouwen."

Je ageert regelmatig tegen het natuurbesluit. Zijn die regels teveel vanuit de ivoren toren of vanaf de tekentafel bedacht en losgezongen van de werkelijkheid?

"Dat gebeurt helaas regelmatig. Een SGP'er is voor natuur, het is Gods schepping. Maar we hebben niet alleen de opdracht te bewaren, maar ook te bouwen. Overleg dan met de sector hoe je dat het beste kunt combineren in plaats van de komen met studeerkameroplossingen die in de praktijk niet werken. Dat is een van de redenen dat we een groot netwerk van mensen uit de sector hebben opgebouwd om door hen gevoerd te worden over hoe het wel kan."

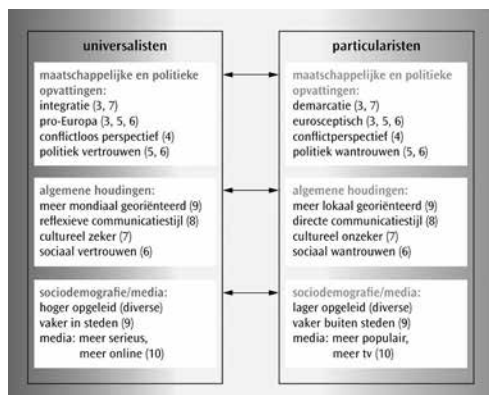
Verkiezingen zijn de thermometer van de verdeeldheid. Na maart 2017 mag er volgens onderzoekers nog niet gesproken worden van een 'kloof', maar de kiezersvoorkeuren lopen wel steeds verder uiteen en zijn sterker. Van links naar links-progressief in de stad en van rechts naar rechts-conservatief in de provincie. De winst van het CDA en de PVV op het platteland en van D66 en GroenLinks in de grote steden maakt het bestaan van totaal verschillende wereldbeelden zichtbaar.

Mr. Corry-Anne van der Tang-Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

De werelden van de yup en de provinciaal

In een meritocratische samenleving als de onze, waar opleiding en prestatie bepalend zijn voor status en identiteit, zou je verwachten dat er een kloof ontstaat tussen burgers die hoger of lager opgeleid zijn. Toch laat een analyse van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 2014 zien dat de maatschappelijke verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden in Nederland minder scherp zijn dan in andere landen. Door het egalitaire stempel van het Nederlandse

belastingstelsel wordt inkomen voldoende herverdeeld om fysiek gescheiden werelden te voorkomen. Het Nederlandse meerpartijstelsel zorgt er bovendien voor dat het ongenoegen van lageropgeleiden verdeeld is over meerdere partijen. Een sterke scheiding in politieke voorkeur ontbreekt. SCP en WRR spreken daarom niet over gescheiden *leefwerelden*, maar over gescheiden *belevingswerelden*. Juist dat zorgt voor "gevoelens van ongemak", die soms zelfs binnen een politieke partij tot uiting komen.¹

Figuur 1 Bron: Bovens, Dekker & Tiemeijer 2014, p. 18.

In dit artikel ga ik op zoek naar die verschillende belevingswerelden en vooral naar een antwoord op de vraag: hoe zien de stedeling en de provinciaal elkaar? En hoe staat de christelijke politiek in dit spanningsveld? Want die verschillende belevingswerelden kunnen ook zomaar manifest worden binnen een identiteitsgebonden politieke partij als de SGP.

LOKAAL GERICHT

Waar zitten de verschillen? Het onderzoek van SCP/WRR typeert het onderscheid tussen kiezersvoorkeuren aan de hand van of zij meer mondiaal of meer lokaal gericht zijn. Mensen die meer mondiaal gericht zijn wonen vaker in grote steden. Buiten de steden wonen vaker de mensen die meer lokaal gericht zijn, hoewel dit niet helemaal met een schaar te knippen valt. De tegenstellingen typeert het SCP aan de hand van de termen ‘universalist’ versus ‘particularist’ (figuur 1).

De termen zijn niet helemaal gelukkig gekozen. De term particularist komt uit het Engelse taalgebied en verwijst daar naar het exclusief kiezen van eigen (groeps)belang boven of ten

koste van andere belangen. Dat is ook niet de definitie die het SCP eraan wil geven, maar als je alleen al kijkt naar degenen die het meest vrijwilligerswerk verrichten in de participatiesamenleving, zijn dat niet de mensen in de grote steden. Volgens het CBS doen mensen in minder stedelijke woongemeenten vaker vrijwilligerswerk dan mensen in sterk verstedelijkte gebieden. De reden daarvoor is dat “solidariteit en wederkerigheid in minder stedelijke woongebieden meer nadruk krijgen.”² Anderen typeren het verschil in denken met de ‘overalmens’ en de ‘ergensmens’ of de ‘kosmopoliet’ en de ‘nationalist’.³ Hoe we dit onderscheid ook typeren, op het platteland heeft men nu eenmaal een andere belevingswereld dan in de stad, daarin stemmen de definities overeen. Daarom zoek ik in dit artikel naar de beelden die plattelanders en stedelingen over en weer van elkaar hebben en waar die botsen. Met soms verrassende overeenkomsten.

KLOOF VAN ONBEGRIIP

Analyserende studies van wetenschappelijke buitenstaanders over het platteland zijn er in overvloed. Maar inblikjes in het leven van het boerenbestaan zijn zeldzaam. Het boek *Het herdersleven* vormt daarop een uitzondering en is uniek, omdat een herder zelf zijn opvattingen en kijk op de wereld aan papier heeft toevertrouwd. James Rebanks, schaapherder in het Noord-Engelse Lake District, vertelt in zijn boek het verhaal van het werkende bestaan op de fellboerderijen in een oeroud landschap in een veranderende cultuur. Hoe kijkt hij aan tegen de stadse mens? Dat kwam al op de basisschool tot uiting. Schoolgaan was voor hem een kwelling. Hij voelde zich alleen nuttig op de boerderij, tot hij de smaak van lezen te pakken kreeg en naar Oxford ging om te studeren. De slimste mensen die herder James ooit heeft gekend, liepen niet rond in Oxford, maar waren laaggeletterd en

leefden op het platteland. Zijn vader kon de meest normale woorden amper spellen, maar hij had een encyclopedische kennis van de omgeving.⁴ Dat staat in schril contrast met de heersende ideeën dat wie intelligent is, hoog scoort op de CITO-test of IQ-test.

De opvattingen van zijn lerares botsten frontaal met de opvattingen van de boerengemeenschap. Succes was volgens de lerares afhankelijk van "opleiding, ambitie, ondernemingslust en een flitsende carrière."⁵ Die botsing leidde bij herder James tot haat: "Moderne, geïndustrialiseerde gemeenschappen zijn geobsedeerd door het belang van 'vooruitkomen' en 'iets van je leven maken'. Daar zit een opvatting achter die ik ben gaan haten: dat in je dorp blijven en fysiek werk doen weinig voorstelt."⁶ De botsing heeft dus een diepere oorzaak: de moderniteit.

VARKENTJES AAIEN

Herder James beschrijft hoe zijn leefomgeving vrij plotseling onderwerp van toeristisch bezoek werd. De woeste natuur, vol bergen en meren, vol ontspanning en avontuur, zo beschouwen romantici zijn landschap. Over herders en boeren hebben zij poëtische fantasieën. Ze hebben een eenzaam leven, geïsoleerd van de buitenwereld, een met de natuur.⁷ De bezoekers hebben een totaal ander beeld van het boerenleven dan hoe de boeren zelf hun leven zien.

Tijdens de 'Campina Open Boerderijdagen' of de 'AH Boeren Lentefeesten' staan er plots files op anders verlaten landweggetjes. Want 'kinderen zijn erg nieuwsgierig naar het boerenleven' en willen graag 'varkentjes aaien'.⁸ Het boerenleven wordt geromantiseerd, terwijl de rauwe werkelijkheid ervan nauwelijks kan worden verstouwd. "Alles in plastic pakketjes verpakt en met z'n allen doen alsof het nooit heeft ge-

leefd."⁹ Camera's worden opgehangen in slachthuizen om de afschuw van tere zieltjes op te roepen. Op een boerderij ben je snel van die teergevoeligheid genezen. Bloed, pijn en uitwerpselen horen bij de boerderij. "Je ziet altijd hoe ver iemand van onze wereld afstaat aan hoezeer hij gruwelt van wat stront", aldus herder James.¹⁰ Dat er op het platteland gejaagd moet worden om de wildstand niet uit de klauwen te laten lopen, stuit op Haags onbegrip. Hoe boeren met hun koeien moeten omgaan, wordt door het ministerie tot op de vierkante millimeter voorgeschreven. De bekoring en idealisering van het boerenleven gaat gepaard met een houding van minachting.

Die dubbelheid van fascinatie en minachting voor het boerenleven was al aanwezig in de tijd dat de moderniteit na de Middeleeuwen zijn intrede deed. Mensen uit de stad werden verleid door alle nieuwigheid van de moderne tijd en renden daar achteraan.¹¹ Rust was er in het dagelijkse leven nog maar nauwelijks te vinden, want steeds was er wel weer een nieuwe mode of uitvinding. De rust en eenvoud van het platteland stonden daarmee in contrast. Schilderijen van Pieter Bruegel de Oude (1525-1569) tonen een geïdealiseerd, ongecompliceerd boerenleven, waarop Pieter Bruegel zichzelf slechts als buitenstaander en toeschouwer schilderde.¹² De heimwee naar de eenvoud en harmonie van vervlogen tijden is nog steeds deel van onze cultuur en het platteland staat daarvoor symbool.

GEMEENSCHAP

Maar de moderniteit ging ook het boerenleven niet voorbij. Het gebruik van machines werd onvermijdelijk, maar nog altijd door zijn grootmoeder gewantrouwd. Dat uit zich ook in de algemene houding tegenover buitenstaanders: "Elke nieuwkomer in de gemeenschap werd met ar-

gusogen bekeken tot hij had bewezen integer te zijn en zich aan de spelregels te houden.”¹³ Bepaald geen welkomstcultuur. Er heerst in zo’n gemeenschap een sterk ‘egalitarisme’, zo beschrijft herder James. Iemand wordt beoordeeld op zijn werk, vee en deelname, niet op zijn rijkdom. Elke vorm van snobisme of klasse-onderscheid, zoals dat in de rest van Engeland wel aanwezig kan zijn, was de boeren vreemd. “Een goede herder, man of vrouw, genoot veel aanzien, ongeacht of ze naar moderne opvattingen ‘slechts werknemers’ waren.”¹⁴

De moderniteit bracht niet alleen nieuwe mogelijkheden en rusteloosheid, maar brak ook radicaal met herkomst en traditie. De moderne mens snakt nu naar ‘puur’. Herder James zag van een afstandje “hoe mensen genoeg kregen van plastic nep en op zoek gingen naar authentieke plaatsen. (...) Ik zie hoe de moderne westerse mens zichzelf beu is en hoe die kan terugvechten en zijn toekomst kan vormgeven door zijn geschiedenis als een voordeel, niet als een verplichting te zien.”¹⁵ Een beetje conservatieve houding kan dus geen kwaad, aldus de herder. In traditionele gemeenschappen draait het niet om de hoogst mogelijke productiviteit, maar om een duurzame productie passend bij het landschap. Hij beschrijft hoe hardwerkende mannen een hekel hebben aan winstmaximalisatie op korte termijn. “Ze hechtten veel meer waarde aan hun goede naam en integriteit dan aan snelle winst.” De groene goeroes van onze tijd kunnen wel wat van de tradities van herder James leren: “In een toekomst zonder fossiele brandstoffen en met een veranderend klimaat hebben we die dingen misschien weer hard nodig.”¹⁶

OVERHEIDSGEZAG

De fellboerderijen zagen nooit ambtenaren, tot het moment dat een radioactieve stofwolk na de

Tsjernobyl-ramp op de weiden was neergedaald. Regeringsinspecteurs in witte pakken kwamen ineens met geigertellers het erf op om schapen te testen. Een vervoersverbod werd ingesteld dat jaren van kracht bleef. “Het droeg bij aan de algehele indruk uit mijn jeugd dat de buitenwereld van geen kant deugde”, concludeert herder James.¹⁷ Dergelijke gevoelens van wantrouwen in de overheid leven in een gemeenschap als Kootwijkerbroek door de MKZ-crisis nog steeds en kunnen zomaar verhitte discussies doen oplaaien.

Die eigenzinnigheid, dat autonomiegevoel, leeft in dergelijke gemeenschappen als Kootwijkerbroek of Urk. Dat gevoel van ‘kom niet op ons erf’, ‘kom niet op ons eiland’, wringt geregeld met de moderne opvatting van overheidsgezag. Het direct opvolgen van bevelen en gedetailleerde regeltjes, dat zit er niet in. Bewijs eerst maar eens het nut ervan. Dat heeft ook effect op de belastingmoraal, een moraal van bijbeunen en zwartwerken, dat ook op het Nederlandse platteland veel voorkomt. ‘Den Haag’ is dan ver weg.

Maar voor hun inkomsten zijn boeren enorm afhankelijk van anderen, dat beseffen ze maar al te goed. “Ons lot ligt vaak in andermans handen, in handen van consumenten, supermarkten en bureaucraten.”¹⁸ Die afhankelijkheid maakt een bijzondere eigenzinnigheid wakker. Zo vertelt herder James over het voorval dat er ambtenaren van het ministerie van Landbouw op bezoek kwamen om te praten over het vergroten van de ‘biodiversiteit’ in ruil voor subsidie. Zijn grootvader knikte bij alles wat ze voorstelden en zei na afloop: “Het geheim bij die mafkezen is om ja te zeggen op alles wat ze willen en dan op dezelfde voet verder te gaan.”¹⁹ De boeren waren ooit de steunpilaren van de gemeenschap, maar het boerenbedrijf heeft nu te maken “met een hele

zwik regels die ons kapitalen zou kosten als we ons eraan hielden.” Burgerlijke ongehoorzaamheid uit overlevingsdrang.

BREXIT

Dat autonomiegevoel heeft te maken met eurosceptis, een ander kenmerk van de particularist. Interessant genoeg wordt de Europese Unie niet alleen geassocieerd met een stortvloed aan regels, maar ook met het verlies van nationale soevereiniteit en soms met meer theologisch te duiden motieven. Uit de bibliotheek van het Wetenschappelijk Instituut viste ik twee boeken op over de symboliek achter de Europese Unie.²⁰ In de boeken, beiden van Engelse afkomst, wordt een uitgebreide beschouwing gewijd aan het lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk van de EU. Ondanks “veel verzet van het volk” werd het Verenigd Koninkrijk in 1973 lid.²¹ Het grootste bezwaar betreft “het verlies van controle over het nationale beleid betreffende de Europese integratie”.²² In het Verenigd Koninkrijk is er een sterke neiging “tot het bestrijden van federalisatie en er mogelijkwijs geheel onder uit te komen.”²³ Met de Brexit is dit een feit. Het autonomiegevoel viert feest.

Naast de soevereiniteitkwesitie heeft de Europese Unie vanaf het begin allerlei symbolische associaties opgeroepen. Het valt op dat beide boeken parallellen trekken tussen Babylon en de Europese Unie. De pogingen om tot een federale staat, een verenigd Europa te komen, worden op een lijn gesteld met de intenties van Hitler met zijn Derde Rijk en nog verder terug met de pausen van de katholieke kerk in Rome. In de boekjes wordt, zonder veel exegetische verantwoording, een directe link gelegd met het Bijbelse beeld van Babylon als antimacht van Jeruzalem. De Europese Unie is het Babylon van deze tijd dat een bedreiging vormt voor het christen-

dom, het Jeruzalem van nu. Opvallend genoeg worden dergelijke vergelijkingen ook aangetroffen in het Nederlandse blad *In het spoor*.²⁴ De lijn wordt daar doorgetrokken naar de bedreiging door de radicale islam, waar Mohammed, en als opvolger daarvan Al-Baghdadi met zijn ISIS, getypeerd worden als de ‘oosterse antichrist’.²⁵ Deze theologische duiding in het licht van de Apocalyps waarin de antichrist een hoofdrol speelt, is lang niet altijd aanwezig in de eurokritische houding van de provinciaal, maar in sommige kringen zeker manifest.

APOCALYPTISCH JIHADISME

Het is een bizarre ontdekking dat aan de andere kant van het front, binnen jihadistische kringen, dezelfde symboliek wordt gebruikt. IS gebruikt namelijk apocalyptische beelden om zich te voorzien van een theologische legitimatie. Volgens wetenschapper De Graaff heeft IS zoveel aantrekkingskracht op westerse jongeren juist vanwege deze symboliek.²⁶ In hun propaganda komen steeds dezelfde elementen terug: de slag aan het einde der tijden en het idee dat het gelukkigmakende rijk hierop zal volgen. Om dit te bereiken bindt IS de strijd aan met het goddeloze Westen. Londen, Berlijn, New York Parijs, de westerse metropool staat symbool voor “inhalligheid, goddeloosheid en ontworteld kosmopolitisme”.²⁷ De lijst met aanslagen op steden wordt ondertussen steeds langer.

Die haat komt voort uit de weerzin tegen de westerse expansiedrift uit de vorige eeuw waarvoor kapitalisme, handel en het streven naar een wereldwijde beschaving worden gewantwoord, aldus de Nederlandse sinoloog Buruma en Israëliisch filosoof Margalit.²⁸ Het moderne idee van Babylon is nu stevig geworteld in het Westen, dat wordt gezien als zacht, ziekelijk en zoet, als een decadente samenleving die

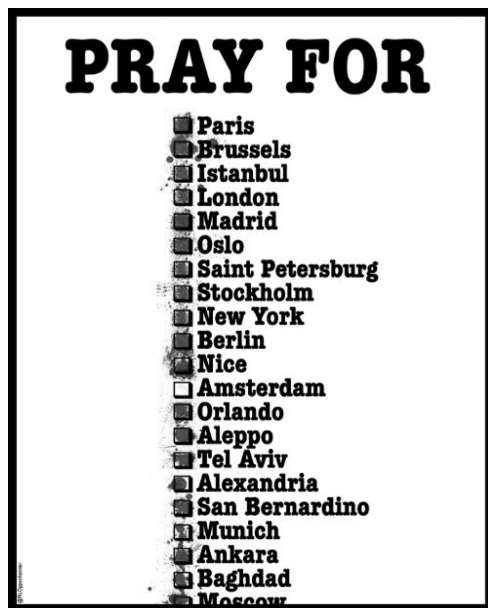
verslaafd is aan genot.²⁹ Een jonge jihadi verklaarde enige jaren geleden tegenover een Britse journalist dat Amerikanen nooit zullen winnen, want “zij houden van Pepsi-Cola en wij houden van de dood”.³⁰

Die clash tussen Oost en West, tussen Jihad en McWorld, beschreef Barber reeds in zijn boek uit 1995.³¹ De geglobaliseerde McWorld van “fast music, fast computers en fast food” dat door de massa onafhankelijk van tijd en plaats wordt geconsumeerd staat tegenover de lokalistische Jihad met zijn oorlogstaal, bloedvergieten en gebiedsclaim.³² Jihadisten zien zichzelf als de behoeders van de traditie, cultuur en religieuze orthodoxie, die beschermd moeten worden tegen het kosmopolitisme.³³ Dat uit zich in anti-stedelijke vooroordelen: “Zij zien de stad als inhumain, een dierentuin van verloederde, door lust verteerde dieren. Vanuit die optiek heeft de stadsbewoner letterlijk zijn ziel verloren.”³⁴ Terug naar de puurheid van het platteland, het tra-

ditionele gezinsleven en de authentieke waarden. Dat verlangen naar traditie en authenticiteit, waar kennen we dat toch van?

TIJDGEEST

De yup met zijn biologische levensstijl, de boer met zijn rauwe werkelijkheid, de brexiteer met zijn autonomiegevoel en de jihadist met zijn religieuze orthodoxie: ze lijken totaal verschillende wereldbeelden te hebben, maar worden toch allemaal voortgedreven door hetzelfde verlangen. Achter de verschillende belevingswerelden, de fascinatie en minachting voor elkaars levensstijl en de symbolieken van ‘de goddeloze stad’ en ‘de puurheid van het platteland’, schuilt dezelfde moderne mens. Daarom kunnen we niet anders dan concluderen dat de scheidslijnen die zich aftekenen in onze samenleving en waarschijnlijk ook binnen onze partij, deel uitmaken van een wereldwijde ontwikkeling waarin mensen hun weg proberen te vinden tussen de moderniteit en het verlangen naar vervlogen tijden.

De beelden die stedelingen en plattelanders over en weer van elkaar hebben, sporen dus niet met de werkelijkheid. Een onrealistisch droombeeld, gevoed door verlangen naar puurheid, kan nut en noodzaak van beleid vertroebelen. De overheid zou meer respect mogen hebben voor de tradities en ambacht van boeren en vissers en meer terughoudendheid mogen betrachten in het stellen van zeer gedetailleerde regelgeving. Vice versa zouden provincialen de moderne jachtigheid van de stedelingen beter kunnen begrijpen en het verlangen naar ‘puur natuur’ dat daarmee gepaard gaat, beter kunnen waarderen. Uiteindelijk worden we allemaal beïnvloed door dezelfde tijdgeest. Daarvoor heeft Augustinus een verrassend advies: *“En daarom zeg ik, broeders en zusters: bid zoveel u kunt. Er is een overvloed aan slechte*

dingen en dat heeft God zelf toegelaten. Was er maar geen overvloed aan slechte mensen, dan zou er ook geen overvloed zijn aan slechte dingen. Het zijn slechte tijden! Het zijn moeilijke tijden! Dat zeggen de mensen tenminste. Laten we liever goed leven, dan worden de tijden vanzelf goed. Wij zijn de tijden. Zoals wij zijn, zijn de tijden.³⁵

- ¹ Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden*, uitgave van het SCP en de WRR, Den Haag 2014, p. 26.
- ² CBS, *Wie doet vrijwilligerswerk? Sociaaleconomische trends 2015-4*, Den Haag 2015, p. 3.
- ³ De Britse denker David Goodhart gebruikt de termen *anywheres* (overalmens) en *somewheres* (ergensmens) in een interview in *Letter&Geest*, 'Luister naar de ergensmens', *Trouw* 6 mei 2017. Het onderscheid kosmopoliet versus nationalist wordt onder andere door Martin Sommer in de *Volkskrant* gehanteerd: Martin Sommer, 'Deze kaart legt uit waarom half Nederland openligt voor het CDA', *Volkskrant* 25 februari 2017.
- ⁴ James Rebanks, *Het herdersleven*, Hollands Diep: Amsterdam 2016, p. 38-39.
- ⁵ Rebanks 2016, p. 12.
- ⁶ Rebanks 2016, p. 12.
- ⁷ Rebanks 2016, p. 12.
- ⁸ Zie de websites: <https://www.campina.nl/boerderijdagen2017> en <https://nieuws.ah.nl/albert-heijn-opent-de-deuren-tijdens-ah-buitendag-op-tweede-paasdag/>.
- ⁹ Rebanks 2016, p. 238.
- ¹⁰ Rebanks 2016, p. 238.
- ¹¹ Ignaas Devisch, *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*, Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij 2017, p. 37.
- ¹² Devisch 2017, p. 35-36.
- ¹³ Rebanks 2016, p. 40-41.
- ¹⁴ Rebanks 2016, p. 85.
- ¹⁵ Rebanks 2016, p. 227.
- ¹⁶ Rebanks 2016, p. 227.
- ¹⁷ Rebanks 2016, p. 100-101.
- ¹⁸ Rebanks 2016, p. 180.
- ¹⁹ Rebanks 2016, p. 89.
- ²⁰ I.A. Sadler, *Mystery, Babylon the Great. The Church of Rome and the European Union exposed to the light of truth*, Sadler: 2001; David Hathaway, *Babylon in Europa. Wat zeggen Bijbelse profetieën over de Europese Unie?*, Nieuwleusen: 2008.
- ²¹ Hathaway 2008, p. 15.
- ²² Hathaway 2008, p. 15.
- ²³ Hathaway 2008, p. 43.
- ²⁴ Onder een foto van het gebouw van Europees Parlement te Straatsburg staat de tekst: "Het associatieverdrag leidt tot een verdere Europese machtsconcentratie; de Europese 'Toren van Babel' wordt door het verdrag weer een etage hoger."; 'Referendum associatieverdrag EU-Oekraïne', *In het Spoor* 2016-1, p. 37-40. Overigens wordt in een ander artikel uitvoerig betoogd waarom met Babylon alleen de 'antichrist' in de hoedanigheid van het Rome van de Rooms-Katholieke Kerk wordt aangeduid; A. Verwijs, 'Algemeen werd de paus als de antichrist gezien!', *In het Spoor* 2015-4, p. 225-236. Voor een andere uitleg zij verwezen naar de rubriek Bijbelstudie in dit tijdschrift.
- ²⁵ P.H. op 't Hof, 'ISIS: opzienbarende opmars 2', *In het Spoor* 2016-3, p. 155.
- ²⁶ B.G.J. de Graaff, 'IS en zijn voorgangers: gewelddadig radicalisme in historisch perspectief', *Justitiële verkenningen* 2016-2, p. 9-21.
- ²⁷ Ian Buruma en Avishai Margalit, *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden*, Atlas: Amsterdam/Antwerpen 2004, p. 26.
- ²⁸ Buruma & Margalit 2004, p. 36.
- ²⁹ Buruma & Margalit 2004, p. 52.
- ³⁰ Buruma & Margalit 2004, p. 52.
- ³¹ Benjamin R. Barber, *Jihad vs. McWorld. Terrorism's challenge to democracy*, Ballantine books: New York 1995.
- ³² Barber 1995, p. 4.
- ³³ Buruma & Margalit 2004, p. 36.
- ³⁴ Buruma & Margalit 2004, p. 27.
- ³⁵ Aurelius Augustinus, 'Zoals wij zijn, zijn de tijden' (Sermo 80), in: Aurelius Augustinus, *Van aangezicht tot aangezicht. Preken over teksten uit het evangelie volgens Matteüs*, Damon: Amsterdam 2004, p. 433.

Voor het gebruik van data door de overheid is binnen veel politieke partijen aandacht. Hoever mag de overheid gaan? Wordt de privacy van burgers nog wel voldoende beschermd? SGP'ers gaan vaak pragmatisch met technologie om. Maar wat ligt er achter het beeld van dat technologiebedrijven ons voorschotelen? Is dat wel zo objectief? We gaan samen met professor Meijer op zoek naar de denkbeelden en ideeën achter datagebruik door de overheid.

Mr. Corry-Anne van der Tang-Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

"Te veel nadruk op data leidt tot een domme stad"

Interview met prof. dr. A.J. Meijer, hoogleraar Publieke Innovatie aan de Universiteit van Utrecht

Hoe bepalen data de manier van besturen?

"De inzet van data bepaalt steeds vaker de politieke discussie. Daarin komen oude sturingsidealen terug. Als we precies weten wie mensen zijn, wat ze doen en wat niet, dan kunnen we daar optimaal op sturen. Dat is echter een technocratische opvatting van besturen. Data beperken tegelijkertijd je zicht. Welke data worden verzameld, bepaalt wat je wel of niet weet. Als alleen data over criminaliteit in relatie tot een

Marokkaanse achtergrond wordt verzameld, dan weet je heel veel over dat specifieke deel van criminaliteit. Dat zegt nog niets over welke betekenis aan die data wordt gegeven. Welke data worden verzameld, dus dat wat je kan weten, is al een politieke keuze. Data beperken dus je handelingsruimte. Om dat te verduidelijken gebruik ik vaak de cockpitmetafoor. Een piloot in de cockpit van een vliegtuig weet slechts datgene wat de meters in zijn instrumentenpaneel

'Hoeveel macht willen we aan overheden geven?'

hem laten zien. Als die metertjes geen kleinere vogels laten zien dan het formaat gans, dan bestaan die kleine vogels ook niet voor de piloot. Deze cockpitmetafoor is ook van toepassing op het bestuur van een stad. Bestuurders hebben alleen weet van die dingen die data hen aanreiken."

"In bepaalde gevallen kan de inzet van data erg zinvol zijn. Data kunnen helpen om slimmer in te grijpen bij complexe problemen in de stad, zoals overlast en luchtverontreiniging. Of denk aan de aanpak van woonfraude. Wietplantages in woonhuizen zijn ongewenst omdat het crimineel, gevaarlijk en overlastgevend is. In sommi-

ge wijken klagen burgers niet eens meer. Het is voor gemeenten lastig om hun toezichtscapaciteit efficiënt in te zetten. Op basis van de combinatie van data van onder meer de belastingdienst, de brandweer en de politie kunnen woningen met wietplantages beter worden opgespoord."

Welke impact heeft technologie op de relatie tussen bestuur en burgers?

"De relatie tussen bestuur en burger wordt nog altijd gedomineerd door een machtsverhouding. Ik juich de mogelijkheden die de technologie biedt toe, maar tegelijkertijd vind ik dat we een goed debat moeten voeren over de vraag: Hoeveel macht willen we aan overheden geven? Dat is een vraag die de politiek zal moeten beantwoorden."

Over prof. dr. A.J. Meijer

Professor Albert Jacob Meijer (1967) studeerde scheikunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en voorlichtingskunde aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Na zijn studie werkte hij als medewerker kennismanagement bij de Nederlandse ontwikkelingsorganisatie SNV en als consultant bij het automatiseringsadviesbureau Q-Ray Agrimathica. In november 2002 promoveerde Meijer aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op een proefschrift over parlementaire en juridische controle in het informatietijdperk. Sinds februari 2002 is Meijer als docent en onderzoeker verbonden aan het departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap. Hij is betrokken bij het algemene onderwijs in de bestuurskunde en de beleidswetenschap. Zijn onderzoek richt zich op de relatie tussen technologie en bestuur. In 2013 schreef hij *Politie en sociale media: Van Hype naar onderbouwde keuzen* en in 2014 volgde *De Nieuwe Overheid*. Het jaar daarna werd hij benoemd tot hoogleraar Publieke Innovatie en hield hij zijn oratie getiteld *Bestuur in de datapolis: Slimme stad, blijde burger?* Verder geeft Meijer veel lezingen en cursussen rondom Open Overheid, publiceert veel op zijn website www.albert-meijer.nl en is actief op twitter @albertmeijer. Volgens zijn website is het zijn missie om "mensen te stimuleren in de huidige informatiesamenleving kritisch en enthousiast deel te nemen aan politiek en organisaties."

"Als voorbeeld noem ik vaak het onderzoek dat ik doe in Eindhoven, in het gebied Stratumseind. Dat gebied zit vol snackbars en uitgaansgelegenheden. In het weekend zijn er veel jongeren te vinden. Vaak is het hommeles en ontstaan er vechtpartijen. De Gemeente Eindhoven werkt samen met Technische Universiteit Eindhoven en Philips om data te verzamelen over de het gedrag van de jongeren in het uitgaansgebied en om lichttechnologie te gebruiken om de sfeer en het gedrag van die jongeren te beïnvloeden. De ambientlight-techniek van Philips waarmee je thuis kunt ontspannen wordt gebruikt in de openbare ruimte. Als de sfeer broeierig wordt en er vechtpartijen ontstaan, gaat het licht aan waardoor mensen zich relaxter voelen. Daardoor wordt het uitgaansgebied een stuk veiliger. Dat is slim bedacht, maar tegelijkertijd vraag je je af of het wenselijk is dat de overheid gedrag dusdanig ingrijpend kan beïnvloeden."

Wanneer gaat het te ver?

"Dat is een belangrijke vraag die niet makkelijk te beantwoorden is. Sowieso zit er een spanning bij de bescherming van privacy van burgers. Bijvoorbeeld bij terrorismebestrijding moet de vraag worden beantwoord welke datavergaring we toelaatbaar vinden. Dat is niet alleen een vraag voor de wetgever, maar het is ook een ethische discussie. Als er door efficiënt gebruik van data alleen over bepaalde wijken meer informatie beschikbaar komt, bijvoorbeeld doordat burgers actief meedoen, dan kan dat leiden tot meer voordelen in die actieve wijk ten opzichte van passieve wijken. Data kunnen ook tot gevaarlijke oriëntaties leiden. Daar vraagt het boek *Weapons of Math Destruction* van Cathy O'Neill aandacht voor. In Amerika is het vaak zo dat een kind dat start op een school in een slechte wijk uiteindelijk geen geld kan lenen om een huis te kopen in een goede buurt. Doordat veel bekend

is bij allerlei instanties, vindt er een stapeling van risicofactoren plaats. De auteur van het boek komt tot de conclusie dat door datagebruik het risico op ongelijkheid groter en onzichtbaarder wordt."

"In de Tweede Wereldoorlog werden ook veel data verzameld van mensen, tot aan religieuze achtergrond toe. Daardoor konden de Duitsers heel gericht Joden oppakken. Een kwaadwillende overheid kan data dus ook verkeerd gebruiken. Het kan zo zijn dat de democratische overheid die we nu hebben niet altijd in het zadel blijft. De mogelijkheden van data die we nu toejuichen, zouden in de toekomst op een verkeerde manier gebruikt kunnen worden."

Wat zijn randvoorwaarden voor het gebruiken van data door het bestuur?

"Als eerste moet bij het introduceren van datasystemen worden bepaald van wie de data zijn. Als het om publieke data gaat, moet worden bedongen dat data altijd publiek zijn. Die mogen niet in de handen van een bedrijf vallen. Ten tweede moet er altijd een expliciete afweging plaatsvinden van de belangen die een rol spelen bij het vergaren en gebruiken van data. Als derde moeten er checks-and-balances in het datasysteem worden ingebouwd zodat data niet het enige perspectief op de werkelijkheid vormen. De politiek moet bewust zijn van de verschillende perspectieven en de belangentegstellingen die meespelen bij het inzetten van data. De publieke belangen die meespelen, moeten altijd worden gewaarborgd."

'Een kwaadwillende overheid kan data dus ook verkeerd gebruiken.'

Worden lokale overheden ook daadwerkelijk slimmer en rationeler door data? Weet het bestuur ook echt meer van burgers door data?

"Ik ga liever voor de combinatie van praktische slimheid en datSlimheid. Wat zeggen data van overlast gevende burgers in bepaalde wijken nu precies? In Utrecht worden veiligheidsdata verbonden met de inzet van een wijkmanager. Echte slimheid gaat om het verbinden van de straatkennis van de wijkmanager met de informatie dat uit de datasets komt. Het is heel risicovol om alleen uit te gaan van de informatie uit de datasets. Er zijn allerlei voorbeelden van schijnverbanden die in de praktijk een andere betekenis hebben. Te veel nadruk op data zal eerder tot een domme stad leiden. Voor de politiek is het van belang om op twee momenten scherp te zijn. Ten eerste bij de beslissing welke data worden verzameld. Dat bepaalt je blikveld. Je moet je altijd afvragen: Wat zien we wel en wat niet? Ten tweede moet je stilstaan bij wat je met de vergaarde data gaat doen. De beschikbare informatie vormt weer de basis voor politieke beslissingen."

In uw oratie typeert u de stad die bestuurt wordt op basis van data als de utopie van de datapolis. Wat houdt dat in?

"Veel ideeën over de stad van de toekomst gaan over een perfecte stad. De datapolis is de belofte van die perfecte stad. In die stad zijn er geen files, omdat auto's via slimme data naar de juiste parkeerplekken worden geleid. Het is een stad zonder criminaliteit omdat de politie haar capaciteit op de juiste manier kan inzetten. Het is ook een groene stad, waar energie wordt opgewekt en op alle mogelijke manieren energie wordt be-

spaard. Het is vooral een welvarende stad omdat er veel data worden gebruikt om winst te maken. Dat beeld is aantrekkelijk en verlokkelijk. Grote IT-bedrijven hebben deze utopie ontwikkeld, zoals IBM, Siemens en Deloitte. Het bedrijfsleven spint er garen bij."

"Dat beeld is echter bedrieglijk. Het is een utopie: een plaats die in werkelijkheid niet bestaat. Er wordt namelijk niet nagedacht over de plaats van mensen in het beeld. Dat zie ik vaak terug in schilderijen of tekeningen over de stad van de toekomst. Mensen ontbreken of worden hooguit gezien als objecten, als consumenten die kunnen worden gestuurd. Mensen worden niet gezien als wezens die keuzes maken die niet altijd rationeel zijn. Dat winkels niet op zondag geopend zijn, is in zo'n beeld irrationeel. In de politiek worden deze keuzes op basis van ideologische uitgangspunten gemaakt. Maar voor die afweging is in de utopie geen plaats."

"Mensen zijn echter niet perfect en hebben verschillende belangen. Kijk maar naar het parkeerprobleem. Sommige mensen vinden het belangrijk om voor hun huis te kunnen parkeren terwijl hun bureaus het vervelend vinden dat er zoveel auto's in de straat geparkeerd staan. Of mensen vinden speeltoestellen leuk terwijl anderen zich ergeren aan het lawaai van spelende kinderen. Sommige jongeren houden ervan om op straat rond te hangen. Anderen vinden dat bedreigend. Er zijn dus allerlei spanningen in de stad waar we mee moeten leren omgaan. De vraag Hoe moeten we samen leven? kan niet technisch worden opgelost, maar is vraag die we in democratisch overleg moeten oplossen. Daar vormen politieke partijen hun visie op."

De Digitale Agenda 2020 wordt gezien als routekaart voor gemeenten naar een volledig

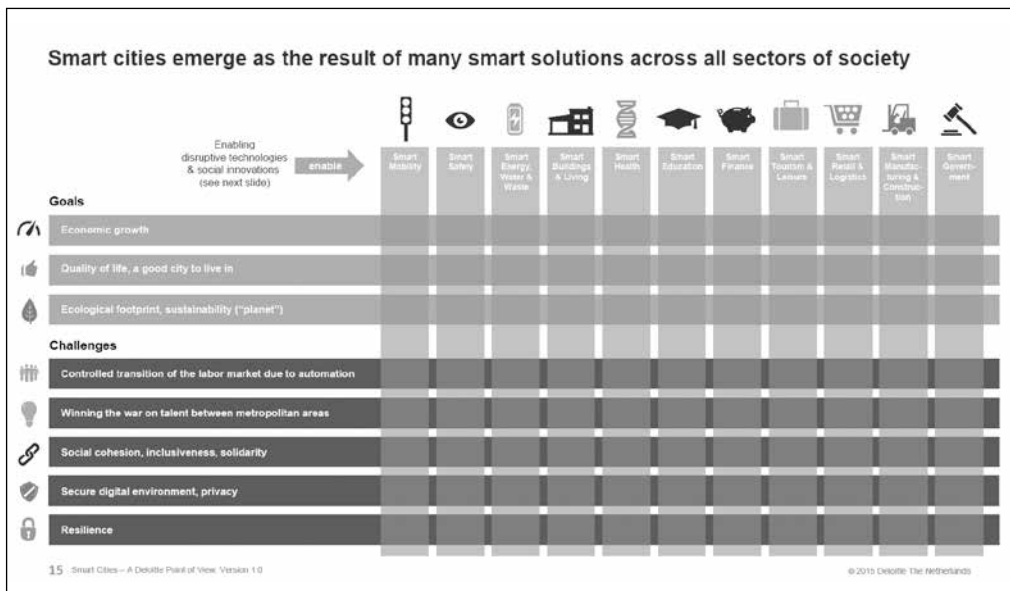
'Te veel nadruk op data zal eerder tot een domme stad leiden.'

digitale overheid. Het smart city concept, het idee van de volledig efficiënte stad, wordt daarin als lonkend voorbeeld gebruikt. Met het smart city concept worden steden omgevormd tot bedrijven, stelt u in uw oratie. Kunt u dat uitleggen?

"In het smart city denken zit een bedrijfsmatige benadering van de overheid. Men spreekt over het realiseren van de doelen van de stad. Dat bedrijfsmatige denken binnen de overheid heeft zijn wortels in de managementfilosofie New Public Management uit de jaren '80. Daar is veel kritiek op geweest. Er wordt namelijk alleen gekeken naar de efficiency van overheidsorganisaties. Zo bestaat het idee dat scholen en ziekenhuizen met elkaar moeten concurreren. Agenten moesten op den duur een bepaald aantal bonnen per dag uitschrijven, wat uiteraard onzinnig is. Agenten moeten bijdragen aan de veiligheid. Met een bepaald aantal bekeuringen per dag is dat doel niet bereikt. In het bedrijfsleven gaat

'De vraag hoe moeten we samen leven? kan niet technisch worden opgelost.'

het vaak om het eendimensionale belang van winst maken. Bij de overheid gaat het echter nooit om eenzijdige belangen. In het kader van mobiliteit worden in veel steden data ingezet om auto's die de stad inrijden zo snel mogelijk naar een beschikbare parkeerplek te leiden. Hiermee wordt het verkeer in de stad sterk verminderd, wat voor de buurtbewoners en voor automobilisten prettig is. Maar dit is niet het enige belang. Als het gebruik van de auto makkelijker wordt, gaan minder mensen met het openbaar vervoer, wat slechter is voor het milieu. Het mobiliteitsbelang conflicteert dan met het milieubelang. In de politiek moeten die belangen tegen elkaar worden afgewogen."

Figuur 1 De omschrijving van Smart City door Deloitte in Smart Cities. A Deloitte Point of View, p. 15.

Bedrijven als Deloitte omschrijven de doelen van een smart city met 1) economische groei; 2) betere kwaliteit van leven en 3) duurzaamheid. SGP-politici zouden zeggen: het lijkt wel een D66-verkiezingsprogramma...

"Dit soort doelstellingen passen inderdaad in een bepaald discours. Je kunt zeggen dat het *smart city concept* een neoliberaal idee is. Het marktperspectief wordt toegepast op de publieke sector. Dat zou je in verkiezingsprogramma's van D66 en VVD inderdaad sneller kunnen terugvinden. Mijn stelling is dat de stad geen doelen heeft, maar een resultaat is van allerlei ver-

'Je kunt zeggen dat het smart city concept een neoliberaal idee is.'

schillende, veranderende doelen die overlappen en conflicteren."

De smart city wordt in de literatuur tegenover de slow city geplaatst. Hebben bijvoorbeeld ouderen die slecht ter been zijn wel een plaats in een efficiënte stad? Mensen die denken vanuit technologische oplossingen zouden zeggen dat voor mensen met een beperking ook oplossingen zijn te bedenken. In de gemeente Utrecht bestaat daarvan een mooi voorbeeld. Voor autistische jongeren die altijd met een busje, betaald door de gemeente, worden vervoerd omdat ze niet alleen over straat durven, is een app ontwikkeld die hen helpt op stap te gaan. In Utrecht is men goed op weg om oplossingen te ontwikkelen die juist gericht zijn op kwetsbare groepen. Maar die kwetsbare groepen worden niet meegenomen in de utopische beelden van IT-bedrijven als Siemens."

We hebben het altijd over smart cities, maar zijn er ook slimme dorpen?

"In dorpen spelen natuurlijk andere problemen dan in de stad. Parkeerproblemen zal je er nauwelijks aantreffen. Ik denk wat mobiliteit betreft aan andere voorbeelden. In bepaalde delen van het platteland bestaat een belbus waar je heel lang op moet wachten. Er zijn oplossingen te bedenken waarop vervoer flexibeler kan worden ingezet. In de provincie Groningen is men bezig met circulaire economie en wordt gekeken in hoeverre data daarin ondersteunend kunnen zijn. Door het bijhouden van waar Rijkswaterstaat de bermen maait, kunnen boeren gebruik maken van het maaisel. Voor datagebruik liggen grote mogelijkheden op het platteland, die nog lang niet allemaal zijn uitgedacht. Het nadeel in verhouding met de stad is dat de economische kracht om erin te investeren op het platteland lager is."

WhatsApp-groepen bieden op het platteland soms een vervanging van de overheid op het gebied van veiligheid. Hoeveel ruimte moeten lokale overheden bieden aan doe het zelf-bestuur?

"WhatsApp-groepen zijn prima middelen, het is alleen de kwestie hoe je ermee omgaat. Er moet een evenwicht ontstaan tussen de top downkracht van de overheid en de bottom up-kracht van burgers. Voor het groenbeheer of de energievoorziening zijn er voorbeelden te over waar de kracht van de samenleving voor mooie initiatieven zorgt. Ik vind het een goede zaak dat mensen meer betrokken zijn op elkaar en weer meer verbinding met elkaar maken. Met nieuwe technologieën krijgen burgers meer mogelijkheden om dingen met elkaar te regelen. Soms gaat het te ver. Een groep burgers kan iedereen die er vreemd uitziet gaan wantrouwen. Er zijn voorbeelden dat mensen ten onrechte zijn belaagd. Het is echter beter dat burgers ingrijpen als iemand in elkaar wordt geslagen dan dat ze achter het raam afwachten tot de politie komt."

U stelt tegelijkertijd in uw oratie: "Achter het discours over de participatiemaatschappij ligt een groot maakbaarheidsgeloof verscholen". Kunt u dat uitleggen?

"Overheden denken vaak dat burgers die participeren brave burgers zijn die oog hebben voor de publieke zaak en rationeel denken. Er zijn ook burgers die met elkaar participeren om precies te weten waar de snelheidsmeters hangen zodat ze precies weten waar ze keihard kunnen rijden. Zulke burgers doen niet precies wat overheden willen. De participerende burger kan ook een lastige burger zijn. Burgers denken verschillend over dingen. Burgers verschillen bijvoorbeeld van mening over de opvang van vluchtelingen. Sommige burgers protesteren tegen een azc en andere burgers vangen illegalen op, terwijl overheden beiden niet wensen. Maar dat zie je niet terugkomen in de beleidsstukken van de overheid over de participatiesamenleving. Te vaak wordt eenzijdig uitgegaan van de rationele, altruïstische burger die participeert en precies het spoor van het beleid volgt. Bijvoorbeeld de participatie van burgers op inspraakavonden. Vaak komt een bepaald soort burger opdagen,

'De overheid zegt nu te abrupt: Burgers, jullie mogen het allemaal zelf doen.'

de blanke, hoogopgeleide man van boven de vijftig. Er ontstaat een participatie-elite met een bepaalde voorkeur, een bias. Mensen kunnen ook door een passieve vorm van participatie laten horen waar problemen liggen. Bijvoorbeeld door het verstrekken van data over je gedrag als fietser in de stad. Dat is positief. Maar sommige groepen hoor je helemaal niet meer. Lange tijd werd het zelf organiserend vermogen van burgers niet gestimuleerd of zelfs tegengehouden. De overheid zegt nu te abrupt: Burgers, jullie mogen het allemaal zelf doen. In sommige gevallen werkt de participatiesamenleving niet. In België zijn ze voorzichtiger en gaan ze er veel minder vanuit dat de overheid minder doet, maar het meer samen met burgers doet. In Nederland houd je toch een bittere nasmaak van de bezuinigingsmaatregel die erachter zit."

Hoop bieden, geestelijk en materieel, in de sloppenwijk Borel in Rio de Janeiro. Dat is in het kort onze missie en tegelijk onze visie. We zijn nu acht jaar actief in deze 25.000 inwoners tellende sloppenwijk in het hartje van Rio de Janeiro. Het is één van de oudste sloppenwijken in de miljoenenstad.

Lieke van Genderen-Ribeiro, vrijwilliger voor Stichting HVC in Rio de Janeiro

Hoop voor de sloppenwijken

Brazilië, en met name de stad Rio de Janeiro, komen ook in Nederland regelmatig in het nieuws. Vaak negatief, vanwege corruptie en geweld. Het is een bekend probleem dat de corruptie van de overheid in dit land groot is. Hierdoor is Brazilië een land waar de sociale ongelijkheid groter wordt. Een land met veel rijkdom, maar waar het geld niet eerlijk wordt verdeeld. Een kleine groep mensen bezit het meeste, de grootste groep mensen heeft weinig tot niets.

URBANISERING

In Brazilië woont meer dan de helft van de totale bevolking in steden. In de grote steden is duid-

lijk verschil zichtbaar tussen de wijken waar de rijken en de mensen uit middenklasse wonen en de sloppenwijken (favela's) waar de armen wonen. In de twintigste eeuw zijn de favela's enorm gegroeid door de migratie van het platteland naar de stad. Een favela is een stedelijk gebied, vaak in de stad of aan de randen van de stad, met een lage levensstandaard, waar de bewoners van een laag inkomen moeten rondkomen. Veel huizen zijn van steen, maar er zijn ook huizen gebouwd van bijeengesprokkeld hout, (gestolen) verkeersborden, plastic, golfplaten en andere materialen. Naast armoede zijn geweld en criminaliteit de belangrijkste problemen in de

favela's, veroorzaakt door de verschillende drugsbenden die drugshandel bedrijven.

GROTE VERSCHILLEN TUSSEN ARM EN RIJK

De miljoenenstad Rio de Janeiro staat onder andere bekend om zijn prachtige stranden, het Christusbeeld en de Olympische Spelen van

2016. Maar de stad heeft ook een ander gezicht, de stad met meer dan duizend sloppenwijken. Wij werken in Borel, een van de oudste sloppenwijken in Rio, die met ongeveer 25.000 inwoners een middelgrote favela is. Borel is een sloppenwijk, vlakbij het Maracana, één van de grootste voetbalstadions van Latijns Amerika.

Het werk in Borel door JOCUM

Lieke en Magno van Genderen-Ribeiro werken op de basis van Jeugd met een Opdracht in Borel, in het Portugees: Jovens com uma Missao (JOCUM) genoemd. Net als andere vrijwilligers en de projecten, zijn zij volledig afhankelijk van giften. Lieke en Magno worden ondersteund door een thuisfrontcommissie van Stichting Hulp Vervolgde Christenen.

Zo'n twintig jaar geleden kwamen de eerste zendelingen naar Borel, in een tijd waarin de staat de sloppenwijk volledig had verwaarloosd en er veel geweld was. Bij JOCUM gaat de prediking van het Evangelie hand in hand met praktische hulp. We benaderen de kinderen, jongeren en hun families in hun geheel, op pedagogisch, geestelijk, fysiek, psychologisch en sociaal vlak. JOCUM bereikt de verschillende doelgroepen door middel van een crèche, muziekschool, gezondheidspost, voetbalproject, handarbeidklas met vrouwen, een project speciaal voor de ouderen en een meidenclub. Via deze initiatieven werken we aan de ontwikkeling van de gemeenschap als geheel. De projecten hebben als doel dat mensen uit Borel zelf het werk overnemen en gaan leiden, zodat ze niet van ons afhankelijk blijven. Op dit moment zijn de coördinatoren van de crèche en de muziekschool twee vrouwen die zelf uit Borel komen en in de loop van de jaren zijn gaan studeren. Beiden zijn ook christen. We werken aan bewustwording van hun rechten onder de mensen in de sloppenwijk en we bieden goed onderwijs, waardoor we hen burgerschap leren.

Lieke werkt op de administratie van JOCUM en samen met Magno leiden ze het voetbalproject, waar ze meer dan 70 kinderen en jongeren bereiken tussen de 6 en 24 jaar oud. Door middel van sport proberen we naast evangelisatie, nieuwe perspectieven te bieden voor de toekomstige generaties van de favela. De manier van evangeliseren hangt af van onze relatie met de kinderen en hun families. We bezoeken de families thuis, geven Bijbelstudies en organiseren allerlei (gebeds)bijeenkomsten om zo dicht mogelijk bij de families te staan.

Borel ligt in de wijk Tijuca, één van de oudere wijken van de stad, met het grootste tropisch regenwoud Floresta da Tijuca en het Christusbeeld. Borel ligt dus in een wijk, die druk bezocht wordt door toeristen. Veel problemen met drugs en criminaliteit in de sloppenwijk hebben een rechtstreeks verband met de historische verwaarlozing van de sloppenwijken en dan met name het onderwijs voor jongeren. Een andere bepalende factor voor de ontwikkeling van deze

jonge mensen heeft betrekking op het niet functioneren van de families. Een aanzienlijk deel van de jeugd in Borel groeit op zonder voorbeelden die zo belangrijk zijn voor de samenleving, namelijk vaderschap, moederschap, werk, studie, etc. Elke dag opnieuw is het onze grootste uitdaging om de jeugd te bereiken. We bieden ze mogelijkheden, wijzen hun de weg, laten kansen zien, bouwen vriendschappen met hen op en luisteren naar hen.

VEILIGHEIDSPROGRAMMA'S STELLEN TELEUR

In 2010 werden vlakbij het centrum van Rio, in verschillende strategisch gekozen sloppenwijken waaronder Borel, eenheden van de zogenaamde pacificatiepolitie gestationeerd. Dat was een onderdeel van het gemeentebestuur wat betreft openbare veiligheid. Met het oog op de grote evenementen, onder andere het WK-Voetbal in 2014 en de Olympische Spelen in 2016, werd er zo gewerkt aan de veiligheid in de stad en het imago van de stad Rio. Jammer genoeg is dit veiligheidsprogramma ondertussen weer afgezwakt en brengt het geen hoop op verbetering. Na een goed begin lijkt het of de politie gewend is geraakt aan het geweld, waardoor het gebruik en de verkoop van drugs in Borel zelfs weer is toegenomen.

Om de ernst van het probleem van het geweld te begrijpen, moeten we kijken naar de statistieken. Daaruit blijkt dat tussen 2011 en 2016 in Brazilië meer doden zijn gevallen door het geweld, dan in de oorlog in Syrië in dezelfde periode, namelijk 278.939 doden (dit getal is een schatting, omdat niet alle staten van Brazilië alle doden registreren). Ook het geweld van de politie valt op. Dagelijks werden in 2015 negen mensen gedood door de politie, waarvan de helft in Rio de Janeiro en São Paulo. Het aantal

slachtoffers dat valt door politiekogels is hoger dan in Honduras en Zuid-Afrika.¹

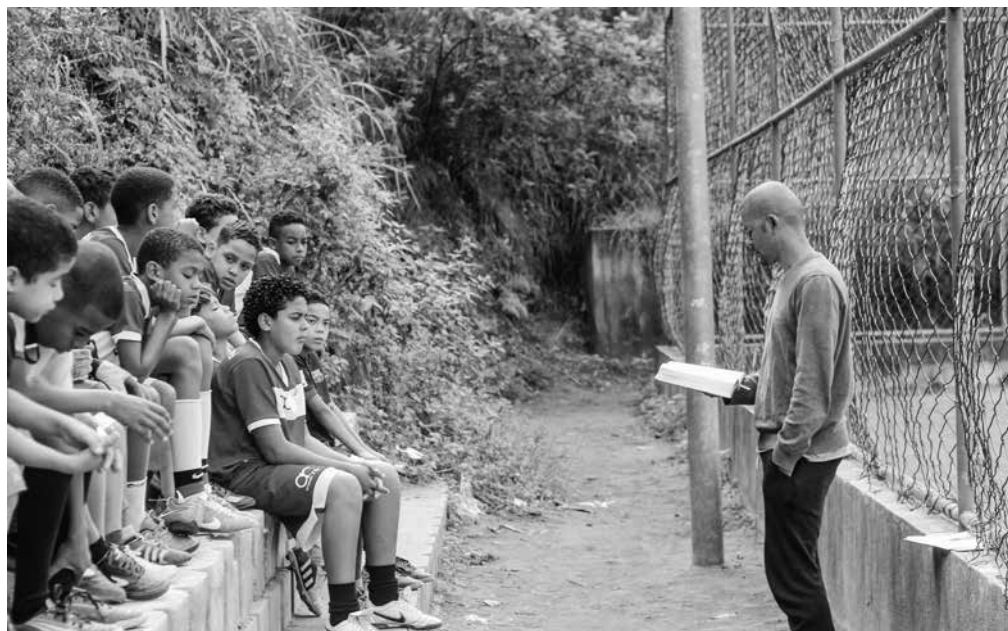
GEVOLGEN VAN URBANISERING

Uit onze jarenlange werkervaring in de sloppenwijken van Rio de Janeiro kunnen we een aantal conclusies trekken over de problemen als gevolg van de sterke urbanisering in Brazilië, zonder dat dit gepaard gaat met een gepast politiek beleid. Brazilië zou schoon schip moeten maken en de corruptie keihard moeten aanpakken. Zodat het geld dat onder meer bestemd is voor onderwijs, gezondheid en cultuur niet meer gestolen wordt door bijvoorbeeld politici, ambtenaren, de politie of individuen in de industrie. De steden die in korte tijd snel zijn gegroeid, blijken de grote bevolking niet goed op te kunnen vangen. Door gebrek aan goed beleid en investeringen, hebben de bewoners van de sloppenwijken geen of weinig toegang tot publieke voorzieningen, die op hun beurt kwalitatief niet goed zijn.

Publiek onderwijs en publieke gezondheidszorg hebben een ontzettend laag niveau.

MISSIE VAN DE KERK IN DE STAD

We werken op een basis van JOCUM (zie kader). We doen dit samen met de Braziliaanse kerken, omdat het belangrijk is dat mensen in de sloppenwijk een thuis vinden in een kerk, als zij door Gods genade tot geloof in de Heere Jezus komen of daarnaar op zoek zijn. Om de missie van de kerk in een stad wat beter te begrijpen, moeten we bij het begin beginnen, bij de schepping. God schiep de mens en de tuin, het paradijs. De zondeval veroorzaakte ontwrichting van de relatie tussen de mens en God (Genesis 3:10): ontwrichting van het geschapen zijn naar Gods' beeld en gelijkenis (Genesis 1:26, 27). In Genesis 4 wordt er over een stad gesproken in plaats van een tuin. De eerste stad is gesticht door Kaïn, nadat hij gevlucht was van het aangezicht van de HEERE (Gen. 4:16, 17). De stad is

een vrucht van de zonde, een uitvinding van de mens. Zonde is niet alleen persoonlijk - dat zeer zeker en in de eerste plaats - maar ook sociaal en integraal: de zonde breekt de relatie tussen de mens en God, tussen de mens en andere mensen, de relatie van de mens met zichzelf, de relatie van de mens met de plaats waar hij leeft en de relatie tussen verschillende plaatsen. De stad bijvoorbeeld, is niet zelfvoorzienend en de natuur kan zichzelf er ook niet meer opbouwen.

Maar God blijft zorgen, voor de mens en voor de plaats waar de mens leeft. De Heere Jezus gaf Zijn leven om verloren zondaren te verlossen en te redden. Hij bouwt Zijn gemeente, ook in de favela Borel. Daarvoor gebruikt God ook onze uitvindingen, zoals de stad. Er is hoop voor de stad. In Openbaring 21:2 wordt zelfs gesproken over de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, waarin de tuin weer een plaats zal hebben.

Werkgelegenheid en consumentenmarkt

Omdat we de jongeren van onze projecten naast de hoop van het Evangelie ook praktische hoop voor de toekomst willen bieden, zijn we onlangs begonnen met Project Trampoline. We hebben een ijswinkel gehuurd, die door een groep van de jongens van het voetbalproject wordt gedraaid. Het begin ziet er veelbelovend uit.

We merken namelijk dat er een consumentenmarkt aan het ontstaan is in Borel. De vraag naar goederen en diensten neemt toe. Er ontstaat nieuwe werkgelegenheid, wat ook weer inkomsten genereert, die vervolgens weer besteed kunnen worden in de wijk. Dat is een positieve ontwikkeling en biedt kansen, waar we met Project Trampoline op inspelen.

Omdat het opleidingsniveau van de jongens niet aansluit bij wat wordt gevraagd van nieuw ondernemerschap, krijgen ze voorlopig intensieve begeleiding. Als ze werk hebben en wat geld verdienen, biedt dit tegenwicht tegen de verleidingen van drugsgebruik en drugshandel. Het zijn jongens die zich in een kwetsbare sociale positie bevinden, omdat ze zonder deze activiteit de hele dag op straat rondhangen. Door aan dit project mee te doen, genereren ze inkomsten en bieden we hun workshops en technische opleidingen om de machines te kunnen bedienen en ijs te kunnen maken en verkopen.

Dit project werkt als een trampoline. Doe je mee, dan ga je niet alleen aan de slag in de ijssalon, maar dan leer je ook technische vaardigheden en het dragen van verantwoordelijkheid, krijg je hulp bij het omgaan met geld en kunnen ze workshops en opleidingen voor een beroep volgen. Hopelijk kunnen we hen ook in contact brengen met bedrijven waar ze aan de slag kunnen. We helpen hen ook in hun relaties, als ze een gezin stichten en kinderen krijgen.

ONBAATZUCHTIGHEID

De gemeente bevindt zich middenin de geschiedenis, tussen de zondeval en de volkomen verlossing: de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. De Heere Jezus werkt met kracht, door Zijn gemeente heen. Het is de taak van de kerk om, middenin de wereld, direct de geschiedenis te beïnvloeden. De mens is egoïstisch, daardoor worden relaties verwoest. De mens is trots en denkt niemand nodig te hebben. God laat in de Bijbel echter zien dat we een Ander nodig hebben. Zonder God – Vader, Zoon en Heilige Geest

– zijn wij niets. Dit kunnen we ook toepassen op de missie van de kerk. God stelt ons onbaatzuchtigheid voor: alles wat van Mij is, is van jou. Juist in gebieden waar verstedelijking problemen oplevert, ligt een taak voor christenen. Als geneesmiddel voor de ongerechtigheid en ongelijkheid in de wereld kunnen zij handen en voeten geven aan de boodschap van gerechtigheid en gelijkheid. Hier en daar wordt dat nu al zichtbaar, daar waar God door Zijn gemeente heen werkt en al iets van het Koninkrijk zichtbaar wordt. Wat een hoop, ook voor favela Borel!

---

¹ Zie www.exame.abril.com.br.

Ze halen zelden het landelijke nieuws, steden als Deventer, Roosendaal en Emmen. Jarenlang waren het enclaves van de blanke Nederlandse middenklasse. De bewoners genoten er van stadse voorzieningen gecombineerd met landelijke rust en recreatiemogelijkheden in het groen.¹ Waar de grote stad als anoniem werd ervaren, werd de middelgrote stad gezien als een oase van sociale cohesie: een geschikte plek om kinderen te laten opgroeien.² Zo anders is het beeld anno 2017.

B.J. (Barend) Wind MSc, socioloog en geograaf aan de Universiteit van Tilburg³

Bescherm de middelgrote stad

POLARISERING

Anno 2017 zijn het juist steden als Roosendaal en Emmen die economisch onder druk staan en waar sociale problemen zich ophopen.⁴ Enkele voorbeelden van sociale onrust zijn de rellen in Gouda in 2008, in Culemborg in 2012, of in Ede in 2016. Wat is er aan de hand in de Nederlandse middelgrote stad? De werkgelegenheid trekt weg, voorzieningen verdwijnen en hoger-opgeleiden verhuizen, terwijl het aandeel inwoners

met een etnische achtergrond en een kleine beurs toeneemt.⁵ Totaal anders is de situatie in de grote steden in de Randstad. De media schrijven met graagte over de gekte die is losgebrosen op de hoofdstedelijke woningmarkt. In een wijk als Bos en Lommer, dat tot enkele jaren geleden het lijstje met Vogelaar-wijken aanvoerde, worden nu appartementen van 50 vierkante meter verkocht aan hoogopgeleide starters voor 300.000 euro. In Amsterdam Noord worden op

een voormalig industrieterrein dat is herbestemd voor de bouw van betaalbare studentenwoningen, studio's van dertig vierkante meter verhuurd aan buitenlandse kenniswerkers voor 1250 euro per maand.⁶

De veranderende ruimtelijke dynamiek in Nederland is terug te zien in het stemgedrag. De afgelopen Tweede Kamerverkiezingen zijn uitgebreid in kaart gebracht door electoraal geograaf Josse de Voogd. Hij stelt dat er een kloof is ontstaan tussen de hoogopgeleide 'kosmopolitische multiculturalisten' in de grote steden en de veelal autochtoon-Nederlandse lagere middenklasse in 'de provincie'. Een overgrote meerderheid van de gezinnen buiten de grote steden in de Randstad heeft weinig op met de politiek-correcte en progressieve elite uit de grote steden. Ze voelen zich weggezet vanwege hun conservatievere opvattingen wat betreft zwarte piet en integratie en maken zich ondertussen zorgen om de economische situatie van hun eigen stad.⁷ Deze zorgen zijn reëel. De economische basis onder veel middelgrote steden is ernstig verzwakt, wordt toegegeven in een onderzoeksrapport van Platform 31.⁸ Bovendien neemt het aantal inwoners met een lage sociaaleconomische status (en een migratie-achtergrond) toe en het aantal inwoners met een hoge sociaaleconomische status af. Het is daarom niet verwonderlijk dat de PVV goed scoort in Sittard, Helmond en Den Helder. Een vergelijkbaar patroon kan gevonden worden voor andere partijen¹ die zich afkeren van cultureel progressivisme, zoals 50+ en de SP.

Het verval van 'de provincie' (de middelgrote steden en de periferie) en de opkomst van de steden in het westen van het land zijn aan elkaar verbonden. Enerzijds is dit een gevolg van veranderingen in de mondiale economie, hetgeen

een weerslag heeft op de woonvoorkeuren van mensen en de financiële ruimte die men heeft om deze voorkeuren in de praktijk te brengen. Anderzijds is dit het gevolg van actief overheidsbeleid dat de laatste decennia de grote, economisch sterkere steden zwaar bevoordeeld heeft. Van beide ontwikkelingen zal ik in dit artikel een overzicht geven.

ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

Sinds de late jaren zeventig is onze economie fundamenteel veranderd. Onder invloed van mondialiseringsprocessen heeft de Noordwest-Europese economie zich ontwikkeld van een industriële naar een postindustriële economie, met een focus op de dienstensector. Nederland is hiervan het schoolvoorbeeld. Dit nieuwe type economie vraagt om een andere vorm van ruimtegebruik. In verschillende bewoordingen wijst een groot aantal sociaalgeografen en planologen erop dat locatie alleen maar belangrijker geworden is.⁹ Voor kenniswerkers, die de ruggengraat vormen van de moderne economie, is *face-to-face* interactie essentieel geworden om aangesloten te blijven op het lokale kennisnetwerk en innoverend te blijven, zeker in een tijd waarin veel communicatie digitaal geschiedt. Bathelt en Malmberg spreken over het belang van aansluiting bij de *local buzz*.¹⁰ Economisch-geografen wijzen op *face-to-face* interactie tussen werknemers van concurrerende

Een overgrote meerderheid van de gezinnen buiten de grote steden in de Randstad heeft weinig op met de politiek-correcte en progressieve elite uit de grote steden.

Bedrijven moeten nu hun locatiekeuze af laten hangen van de hoog-opgeleide werknemers.

bedrijven en toeleveranciers als motor onder een proces van ruimtelijke uitsortering van bepaalde bedrijfstakken. Een typische illustratie is Silicon Valley als cluster van IT-gerelateerde bedrijvigheid in de Verenigde Staten.¹¹ Richard Florida heeft dit argument verder uitgebouwd. Waar werknemers in eerdere fases van economische ontwikkeling naar afgelegen bedrijfslocaties verhuisden, kiezen hoogopgeleide werknemers nu voor een aantrekkelijk woonmilieu waar men 's avonds een theater kan bezoeken en in het weekend een museumtentoonstelling kan bekijken of een wedstrijd van een internationale top-voetbalclub kan bijwonen. In andere woorden: de rollen zijn omgedraaid. Bedrijven moeten nu hun locatiekeuze af laten hangen van de hoog-opgeleide werknemers. En deze werknemers willen in bruisende steden wonen.¹²

SOCIALE ONTWIKKELINGEN

Vanaf eind jaren zeventig wordt het wonen in de stad, na een aantal decennia verguisd te zijn, weer populair onder afgestudeerden. Langzaam hebben zij zich gevestigd in de verpauperde negentiende-eeuwse arbeiderswijken die op de nominatie stonden om gesloopt te worden.¹³ Met dank aan hun inspanningen zijn deze woningen behoed voor sloop en hebben deze wijken een proces van sociale stijging (*gentrification*) doorgemaakt. In latere periodes is het vooral het speculatieve gedrag van investeerders en herontwikkeling dat de drijvende kracht achter *gentrification* processen geworden is. Wie nu door de Amsterdamse Jordaan of Pijp loopt en alle hippe restaurantjes en vintage kle-

dingwinkels ziet, kan zich bijna niet voorstellen dat het hier enkele decennia geleden nog behoorlijk armoetroef was.

DE OVERWINNING VAN DE STAD

Zef Hemel, hoogleraar planologie en voormalig hoofd van de Dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam, noemt het een 'overwinning van de stad'. Volgens hem is de metropool de ruimtelijke vorm die past bij de kenniseconomie. De stad maakt vrij en gelukkig, is de gedachte. Om steden nog concurrerende te maken en de bewoners zeggenschap te geven over hun eigen 'stadstaatjes', pleit Hemel, geïnspireerd door de Amerikaanse politicoloog Benjamin Barber, voor het decentraliseren van de belastingheffing.¹⁴ Wanneer de in Amsterdam geheven belasting weer terugvloeit in de stad, zou dit de democratie versterken en tot hogere economische groei leiden. Hemel erkent dat middelgrote steden en perifere gebieden op deze manier inkomsten mislopen, maar verwacht dat de innovatie en groei die in de grote steden wordt opgewekt, naar beneden zal doordruppelen.¹⁵

DE ROL VAN HET RIJK

De groei van een de grote steden is voor een deel te danken aan de hierboven beschreven economische omslag, maar voor zeker net zo'n groot deel aan het gevoerde Rijksbeleid wat betreft economie, ruimtelijke ordening en wonen. Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog heeft ons land grotendeels haar huidige verstedelijkingspatroon en stedelijke vorm gekregen. Van Rijkswege hebben zowel de grote steden als de middelgrote steden en zelfs sommige centrale dorpen de gelegenheid gekregen om zich te ontwikkelen.¹⁶ In een alliantie met de woningbouwcorporaties (toen nog veelal verenigingen) zijn in rap tempo een enorme hoe-

veelheid kwalitatief hoogwaardige portiekflats en eengezinswoningen uit de grond gestampt.¹⁷ Tegelijkertijd heeft men getracht om de werkgelegenheid over het land te spreiden.

SPREIDINGSBELEID

Waar dat in de jaren vijftig, door de tamelijk mobiele bevolking nog vrijwel automatisch ging, heeft de Rijksoverheid in de jaren zeventig een radicaler beleid gevoerd door rijksdiensten naar 's lands periferie te verplaatsen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek verhuisde naar Heerlen, terwijl de PTT een nieuw kantoor betrok in Groningen.¹⁸ Het bleek roeien tegen de stroom in. Binnen enkele jaren startte de KLM een lijnvlucht tussen Rotterdam en Groningen voor de ambtelijke top van de PTT. Toch is in de jaren zeventig en tachtig vastgehouden aan een, ietwat gewijzigd, ideaal van spreiding van werkgelegenheid en woongelegenheden over ons land. Het gedeelte van de arbeidersklasse dat nog altijd in de slecht-onderhouden negentiende-eeuwse stadswijken woonde, kreeg de mogelijkheid om te verhuizen naar 'groeikernen' met laagbouw in het groen zoals Purmerend, Zoetermeer, Almere, Nieuwegein of Houten. Ondertussen kwamen voorzieningen in de grote steden onder druk te staan door het wegtrekken van de stedelijke middenklasse.¹⁹ De hierboven beschreven veranderingen in de economie hebben hier aan het einde van de jaren tachtig radicaal een omwenteling in veroorzaakt.

TOPSECTORENBELEID

Vanaf begin jaren negentig heeft de Rijksoverheid in het ruimtelijke ordeningsbeleid het spreidingsideaal opgegeven. In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) is veel binnenstedelijk gebouwd. Bovendien zijn uitleglocaties gerealiseerd op plekken dichtbij de populaire steden. Dit kan gezien worden als een

maatregel om de grote steden, die er op dat moment slecht voorstonden, een duwtje in de rug te geven.²⁰ In de periode hierna heeft de overheid zelfs haar regierol in de ruimtelijke ordening grotendeels opgegeven. De Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, geschreven onder leiding van Jan Pronk tijdens het tweede Paarse Kabinet, is nooit ten uitvoer gebracht. Tegelijkertijd heeft de Rijksoverheid middels het topsectorenbeleid en het clusterbeleid getracht de locaties en bedrijfstakken die succesvol waren verder te versterken zodat ze internationale concurrentie het hoofd konden bieden.²¹

NEOLIBERALE STADSVERNIEUWING

Op lokaal niveau hebben gemeentes de ruimte genomen om hun positie op internationale ranglijstjes te verbeteren door in het bijzonder (internationale) kenniswerkers aan te trekken. In Nederland zijn vooral Amsterdam en Utrecht zijn hier goed in geslaagd. Door middel van stadsvernieuwing, die gepaard is gegaan met de verkoop van een aanzienlijke hoeveelheid sociale huurwoningen, zijn sociaaleconomische groepen in toenemende mate gesegregeerd geraakt. De exorbitante vrije sector huren en hoge kooprijzen hebben de lagere sociaaleconomische groepen de centraal gelegen buurten uitgedreven. Huishoudens met een lage sociaaleconomische status trekken in toenemende mate weg naar de voormalige groeikernen en minder populaire middelgrote steden in de regio.²² Het beleid dat de lagere inkomensgroepen de stad uit drijft, wordt gelegitimeerd met de gedachte dat er in de grote steden ruimte gemaakt moet worden voor de middengroepen. Natuurlijk is het waardevol dat dergelijke huishoudens voor de stad worden behouden. Voor hen is echter de woonquote (het percentage van het besteedbaar inkomen dat besteed wordt aan wonen) bijna ondragelijk hoog geworden. Hierdoor is

het is gebruikelijk geworden tot laat in de twintig met huisgenoten samen te wonen.²³

De kortste samenvatting van de ruimtelijk dynamiek in ons land valt als volgt te geven: in de middelgrote steden willen hogere sociaaleconomische groepen niet wonen en in de grote steden kunnen de lagere sociaaleconomische groepen niet meer wonen. Dit is voor een groot deel het gevolg van overheidsbeleid. Onlangs beklagde de topman van chipfabrikant ASML in Eindhoven dat iedere inwoner van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht ongeveer 123 euro per jaar van het Rijk ontvangt voor sport- en culturele voorzieningen, terwijl dit in Eindhoven maar een schamele 1,53 euro bedraagt.²⁴

GEEN NEDERLANDS FENOMEEN

De polarisering binnen de grote steden (tussen rijke en arme wijken) en tussen de grote steden en 'de provincie' is geen zuiver Nederlands fenomeen. Ook in andere Europese landen zijn vergelijkbare tendensen zichtbaar. De rellen in de voorsteden van Parijs, Londen en Stockholm in de laatste jaren zijn een symptoom van de toenemende ontevredenheid van een etnische onderklasse die gehuisvest is in afgelegen buitenwijken en het contact met de mainstream samenleving in de stadscentra zijn verloren. Wie wel eens met de auto door Zuid-Europa is gereden, weet dat de kloof tussen de succesvolle steden en de periferie buiten Nederland veel groter is. Verpauperde plattelandstadjes met veel leegstand zijn een bekend gegeven in Frankrijk, Spanje en Italië. De sterkste polarisatie, zowel tussen steden als binnen steden, is te vinden in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, waar het neoliberalisme een nog stevigere voet tussen de deur gekregen heeft dan in Nederland. Als gevolg daarvan is de welvaartsstaat teruggedrongen en de inkomensongelijkheid

gegroeid.²⁵ Nog meer dan in Nederland, hebben overheden daar de sterkere steden voorgetrokken en middelgrote steden verarmd door hen mee te slepen in onderlinge concurrentiestrijd, hetgeen heeft geresulteerd in een *race to the bottom*. De overwinning van de Amerikaanse president Trump, vooral gesteund door de lage middenklasse in de kleinere steden, moet ook in dat licht gezien worden.

EN NU?

Als toenemende polarisering een internationaal fenomeen is, kunnen we er dan vanuit gaan dat de Rijksoverheid ongelijkheid tussen de grote steden en 'de provincie' kan tegengaan? Op basis van de geschiedenis en ervaringen uit andere landen is mijn antwoord: ja. Natuurlijk moeten we de 'overwinning van de stad' niet willen stoppen. Steden zijn broedplaatsen van creativiteit en wonen in de stad bevordert bovendien duurzaam gedrag door een afname van de (auto)mobiliteit. Wat de politiek wél kan bewerkstelligen is het gelijker verdelen van de baten van de innovatie in de grote steden over de rest van het land. Bovendien kan de overheid haar ruimtelijke investeringen op een anticyclische manier inzetten: in economisch moeilijke tijden en in economisch zwakke regio's. Het is zaak volop in te zetten op leefbaarheid in de middelgrote steden en in de periferie en prikkels in te bouwen om in deze gebieden dynamische productiemilieus te creëren. Er schuilt nog steeds een grote potentie in de middelgrote steden en de periferie van Nederland. Ze worden gekenmerkt door de relatieve nabijheid van grotere steden, kennen een sterke sociale verbondenheid en de woonkwaliteit is er over het algemeen hoog.

De toegenomen polarisatie tussen en binnen steden kan alleen opgelost worden door in te grijpen in de sterke steden én in de zwakkere

middelgrote steden. Binnen de grote steden, kan bevolkingsmenging worden nagestreefd door te stoppen met de verkoop van corporatiewoningen in de populaire wijken. Bovendien kan nagedacht worden over een beschermd segment in de koop- of huurmarkt voor middeninkomensgroepen. Op deze manier wordt het aantrekkelijker voor kapitaalkrachtige huishoudens om zich in zwakkere wijken te vestigen. De ongelijkheid tussen de succesvolle grote steden en de periferie kan worden tegen gegaan door te investeren in lokale werkgelegenheid, leefkwaliteit en bereikbaarheid.

Ten eerste kan door te investeren in werkgelegenheid en wooncomfort de midden- en hogere klasse in 'de provincie' worden vastgehouden, terwijl de druk op grote steden als Amsterdam afneemt. Vooral investeren in 'beta-werkgelegenheid', waarbij werknemers over het algemeen minder stedelijk zijn ingesteld, lijkt een vruchtbare strategie. Bovendien kan meer geïnvesteerd worden in werkgelegenheid in de publieke sector, waar de laatste jaren juist een enorme schaalvergroting en centralisatie heeft plaatsgevonden. Ten tweede kunnen, door te investeren in de bereikbaarheid van middelgrote steden (bijvoorbeeld door uitbreiding van het nacht OV-net en aanvullende OV-voorzieningen), middelgrote steden die op korte afstand van grote centra liggen, aantrekkelijk gehouden

In de middelgrote steden willen hogere sociaaleconomische groepen niet wonen en in de grote steden kunnen de lagere sociaaleconomische groepen niet meer wonen.

worden als woongebied. Tenslotte kan de Rijksoverheid middelgrote steden aantrekkelijker maken door te investeren in de ruimtelijke kwaliteit. Op deze manier kunnen de middelgrote steden concurreren met de grote steden door een ander type hoogwaardig woonmilieu aan te bieden. Deze investeringen zouden gedaan kunnen worden vanuit een stadsvernieuwingsfonds wat speciaal bestemd is voor anticyclische investeringen.

Nederland hoeft zich dus niet te laten afschrikken door de enorme en ongecontroleerde verstedelijking in het buitenland. Zolang we in staat zijn om stadswijken betaalbaar en sociaaleconomisch gemengd houden, heeft het Nederlandse stedenlandschap met verschillende kernen meer leefbaarheid te bieden dan buitenlandse concurrenten. En wat blijkt? De veiligheid, leefbaarheid en sociale mix zijn precies de factoren waardoor Nederland aantrekkelijk is en blijft.

¹ Lekkerkerker (2016)

² Van der Cammen en De Klerk (2003)

³ Dit artikel is tot stand gekomen binnen het HOWCOME project (gefinancierd door de European Research Council) dat de interactie tussen veranderende welvaartsstaten, woonbeleid en ongelijkheidsuitkomsten onderzoekt, geleid door dr. Caroline Dewilde. De auteurs is Jorn Koelemaij (Universiteit Gent) zeer erkentelijk voor de constructieve dialoog die ten grondslag ligt aan de ideeënvorming rond dit thema.

⁴ Giffinger *et al.* (2007)

⁵ Hochstenbach en Musterd (2017)

⁶ NRC (2017)

⁷ De Voogd (2013)

- ⁸ Lekkerkerker (2016)
⁹ Friedmann (1986); Sassen (1991)
¹⁰ Bathelt en Malmberg (2004)
¹¹ Terhorst (2009); Zeitlin (2008)
¹² Florida (2005)
¹³ Lees *et al.* (2013); Smith (1979)
¹⁴ Barber (2013)
¹⁵ Hemel (2016)
¹⁶ Van der Cammen en De Klerk (2003)
¹⁷ Van der Veer en Schuilting (2005)
¹⁸ Van der Cammen en De Klerk (2003)
¹⁹ Van der Cammen en De Klerk (2003)
²⁰ Boeijenga *et al.* (2008)
²¹ Raspe *et al.* (2012)
²² Hochstenbach en Musterd (2017)
²³ Hochstenbach en Boterman (2015)
²⁴ FD (2017)
²⁵ Alderson en Nielsen (2002)

Literatuur

- Alderson, A.S. & Nielsen, F. (2002). Globalization and the great U-turn: Income inequality trends in 16 OECD countries. *American Journal of Sociology*, 107(5), 1244-1299.
- Barber, B. (2013). *If mayors ruled the world. Why cities can and should govern globally and how they already do*. Yale: Yale University Press.
- Bathelt, H., Malmberg, A., & Maskell, P. (2004). Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in human geography*, 28(1), 31-56.
- Boeijenga, J., Mensink, J., & Grootens, J. (2008). *Vinex atlas*: Rotterdam: 010 Publishers.
- Van der Cammen, H., & de Klerk, L.A. (2003). *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot Vinex-wijk*. Houten: Het Spectrum.
- FD (2017). <https://fd.nl/economie-politiek/1170224/asml-naar-de-randstad-uitgesloten>.
- Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*: Routledge. New York: Routledge
- Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and change*, 17(1), 69-83.
- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., & Meijers, E. (2007). *City-ranking of European medium-sized cities*. Vienna: Ceter for Regional Science.
- Hemel, Z. (2016). *De toekomst van de stad: een pleidooi voor de metropool*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hochstenbach, C., & Boterman, W.R. (2015). Navigating the field of housing: housing pathways of young people in Amsterdam. *Journal of housing and the built environment*, 30(2), 257-274.
- Hochstenbach, C., & Musterd, S. (2017). Gentrification and the suburbanization of poverty: changing urban geographies through boom and bust periods. *Urban Geography*, 1-28.
- Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2013). *Gentrification*. London: Routledge.
- Lekkerkerker, J. (2016). Midsized NL: Het toekomstperspectief van de middelgrote stad. Online: https://ruimtevolk.nl/wp-content/uploads/sites/115/2016/02/Midsized-NL_web_def.pdf.
- NRC. (2017). Studentenhuis werd ineens peperduur yuppencomplex. Online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/16/studentenhuis-werd-ineens-peperduur-yuppencomplex-6670789-a1546291>.
- Raspe, O., Weterings, A., Geurden-Slijs, M., & van Gessel, G. (2012). *De ratio van ruimtelijk-economisch topsectorenbeleid*. Den Haag: PBL.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, N. (1979). Toward a theory of gentrification a back to the city movement by capital, not people. *Journal of the American Planning Association*, 45(4), 538-548.
- Terhorst, P. (2009). Multiscalar institutional complementarity and the scaling of clusters. *Revue belge de géographie* 1(1), 43-64.
- Van der Veer, J., & Schuilting, D. (2005). The Amsterdam housing market and the role of housing associations. *Journal of housing and the built environment*, 20(2), 167-181.
- De Voogd, J. (2013). *Nieuwe scheidslijnen op de kaart*: Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Zeitlin, J. (2008). Industrial districts and regional clusters. In G. Jones, & J. Zeitlin (Eds.). *Oxford handbook of business history* (pp. 219-243). Oxford: Oxford University Press.

Inmiddels spelen datastromen een grote rol in onze maatschappij. Deze rol lijkt alleen maar te groeien. Wanneer alle verstandige mensen zich over hun primaire aversie en onbekendheid met data heen zetten en hun kwaliteiten constructief inzetten, dan kunnen we ons land een fatsoenlijke en toekomstbestendige data-strategie geven. Christenen hebben hiervoor extra redenen.

Egbert Hardeman MSc, statistisch onderzoeker

Christenen, draag bij aan gezonde toekomst voor data

Dat data tegenwoordig het toverwoord is, hoeft geen verdere toelichting. Ik kan een heel verhaal schrijven over dat alles digitaal zal worden, dat Big Data de toekomst heeft, dat onze privacy op straat ligt, et cetera. Maar ik denk dat we al vaak genoeg met dergelijke verhalen om de oren geslagen worden. Het knelpunt is dat veel mensen een soort afstand en onwennigheid voelen tot dit onderwerp. Deze gereserveerdheid kan meerdere oorzaken hebben. Veel mensen snappen niet hoe digitale techniek werkt of menen niet gekwalificeerd te zijn om zich ermee te be-

moeien. Anderen ontgaat simpelweg hoe ver de dataficering inmiddels gevorderd is en welke potentie erin schuilt. Bij degenen die dat wel zien, geeft de complexiteit van de materie vaak een overweldigend, soms onbehagelijk gevoel wat ze liever ontlopen. Het voelt als een bedreiging voor onze privacy en onze anonimiteit. Toch wil ik iedere burger, politicus en bestuurder in Nederland oproepen zich juist wel te bemoeien met de koers van deze dataficering. Ook als zij geen ICT-er of statisticus zijn. Ik wil in de komende alinea's ingaan op een aantal redenen

daarvoor. Daarna zal ik enkele algemene aanwijzingen geven om aan de slag te gaan.

REDENEN TE OVER

De digitalisering is allereerst de laatste jaren zo ver gevorderd dat bij vrijwel elke economische, maatschappelijke of menselijke activiteit data worden gegenereerd en opgeslagen. Het raakt inmiddels het leven van elke Nederlander, ook al is dat nog niet voor iedereen even zichtbaar of merkbaar. Alleen dat is al voldoende reden voor elke maatschappelijk betrokken burger om zich met deze ontwikkeling te bemoeien.

Als tweede verdient het delen van data speciale aandacht, omdat dat de bron is waaruit datastromen ontstaan en dus ook de plek is waar de keuzes gemaakt worden. Het riskante hierbij is dat het wel of niet vrijgeven van data vaak de enige beslissing is waarbij we alles nog in eigen hand hebben. Zodra data gedeeld zijn, is de controle erover vaak kwijt. Niets verspreidt zich zo makkelijk als (digitale) informatie. Wat eenmaal op het internet staat, gaat er nooit meer vanaf. Voorkomen is daarom de enige optie, genezen is nauwelijks een mogelijkheid. Dit geldt uiteraard voor negatieve situaties als datalekken en -haken, maar ook voor alle goedbedoelde gevallen zoals het plaatsen van Twitterberichten en het beschikbaar stellen van Open Data.

Ten derde kunnen data in veel verkeerde handen komen. Terroristen kunnen de gegevens gebruiken voor gerichte aanvallen. Dictaturen krijgen krachtige mogelijkheden om bepaalde bevolkingsgroepen te vinden en uit te sluiten. Criminelen kunnen er geld mee proberen te verdienen, zoals bij de recente aanval met ransomware Wannacry. Kwaadaardige mensen kunnen anderen chanteren met deze gegevens. Denk aan cyberpesten, maar ook bijvoorbeeld aan de hoe-

veelheid privé-informatie op servers van Google waarmee elke politicus tot aftreden gedwongen kan worden. En ja, ook u heeft iets te verbergen. U bent geen boef, maar er zijn genoeg dingen over uw leven te weten die anderen niets aangaan. Uw collega hoeft uw bankrekening niet te zien, een goede vriend niet uw medisch dossier en de raadsleden niet uw kwakkelende liefdesleven.

Als vierde geldt specifiek voor de overheid dat burgers daaraan onbewust en soms zonder keuze een grote hoeveelheid data toevertrouwen. Daarmee krijgen bestuurders, politici en ambtenaren automatisch de taak verantwoordelijk en kritisch met die gegevens om te gaan.

CHRISTELIJKE MOTIEVEN

Naast deze argumenten denk ik dat christenen eigen redenen hebben om zich met deze ontwikkelingen te bemoeien. Ze kunnen iets extra's bieden in dit debat. Ik noem drie elementen.

Als eerste dreigen kwetsbare groepen als ouderen, laagopgeleiden en mensen met een migratieachtergrond steeds meer buiten de digitale boot te vallen. Ze kunnen niet meer mee met de digitaliserende maatschappij omdat ze de mogelijkheden, het denkvermogen of de flexibiliteit ervoor missen. De dataficering kan daarom wel wat naastenliefde gebruiken zoals die in de Bijbel duidelijk wordt aangereikt.

Ten tweede maakt de digitalisering het mogelijk steeds meer te controleren, bij te houden en op te slaan. De menselijke maat is daarmee in het nauw en dat bevordert het wantrouwen in de samenleving. Christenen hebben een tegengif hiervoor. Zij kunnen en willen het vertrouwen dat zij ontvangen van God doorgeven aan hun medemens.

Ten derde is er, wanneer zoveel data opgeslagen staat op servers die nooit iets vergeten, steeds minder ruimte voor de christelijke notie van vergeving en levensverbetering. Als iemand schulden heeft gehad, krijgt diegene nog een eerlijke kans om het beter te doen? Of blijven we BKR-registraties altijd bewaren? Als een politicus een slippertje maakt en hij heeft berouw, hoelang moeten de nieuwsberichten hierover nog op internet vindbaar zijn? Als we willen vergeven, moeten ook de bijbehorende digitale sporen gewist worden.

TWEE BASISPRINCIPES

De invloed van de digitalisering op de toekomst van onze maatschappij en privéleven is namelijk nauwelijks te onderschatten. Tegelijkertijd geloof ik absoluut dat we daar als burgers en bestuurders samen een fatsoenlijk en duurzaam – een op de lange termijn houdbaar - karakter aan kunnen geven. Daarvoor hoeft je geen kaas gegeten te hebben van *textmining*, *teraflops* of *typcasting*. Fatsoenlijk databeheer vraagt om een verstandige, kritische blik die nodig is bij besturen, zaken doen of een huishouden runnen. Het gaat erom dat de juiste vragen gesteld worden aan de techneuten en programmeurs, zodat helder is wat de risico's zijn en hoe die geminimaliseerd kunnen worden. Ik wil twee basisprincipes meegeven die altijd bruikbaar zijn bij een keuze of bepaalde gegevens moeten worden opgeslagen of gedeeld.

Deel proportioneel

Als data worden gedeeld met een andere partij, stel dan allereerst de vraag wat het doel ervan is. Formuleer die samen. Deel daarna slechts de data die noodzakelijk zijn om dat doel te bereiken. Hoeveel en hoe gedetailleerd dat is, hangt af van het doel. Voor het opsporen van criminel is het begrijpelijk dat hulp- en inlichtingen-

diensten gedetailleerde informatie over verdachten aan elkaar doorgeven: per persoon het signalement, de leeftijd, de geboorteplaats, het crimineel verleden enzovoorts. Wil iemand echter een studieboek bestellen via een webwinkel, dan is zelfs het doorgeven van de leeftijd niet relevant. Dat is onnodig data delen: verandert iemands leeftijd iets aan de bestelling?

Er zijn veel mogelijkheden om het data delen proportioneel te houden. Deel allereerst zo veel mogelijk anoniem. Let scherp op het meesturen van zogenaamde identificerende gegevens: data die het mogelijk maken informatie tot personen of instellingen te herleiden. Denk aan BSN-nummers, namen, adressen en telefoonnummers. Deel deze gegevens slechts als de datastroom zonder deze gegevens aantoonbaar onbruikbaar is voor het te bereiken doel. Deel verder zo veel mogelijk geaggregeerd. Dat wil zeggen: deel de gegevens niet op het laagste detailniveau (per persoon de leeftijd) maar gegroepeerd (bijv. de gemiddelde leeftijd in een buurt). Maak ten derde heldere afspraken over wie toegang tot de data heeft, hoe die bewaard worden en na welke termijn de data vernietigd worden. Dit laatste wordt vaak vergeten. In alle gevallen geldt: niet delen altijd het beste. Laat het doel maar overtuigen dat het toch nodig is.

Beoordeel het voordeel

Het heeft grote voordelen om zoveel en zo gedetailleerd mogelijke data van mensen te verzamelen, terwijl dit niet noodzakelijk is. Als een webwinkel de leeftijd van haar kopers weet, kan ze haar publiek analyseren en haar assortiment aanpassen. De webwinkel kan een tegoedbon cadeau doen op verjaardagen en zo de klantenbinding vergroten. Hij kan de data weer verkopen aan een onderzoeksbureau en zo geld verdienen. De andere partij heeft *altijd* een

argument dat iemand data wél moet delen. Voor veel mensen is het noemen van een voordeel al genoeg om akkoord te gaan. Zelden vragen ze naar de prijs die ze daarvoor betalen. Het is echter belangrijk om het voordeel, de kansen en de mogelijkheden af te wegen tegen de kosten, bijvoorbeeld op het gebied van privacy, anonimiteit, keuzevrijheid of veiligheid.

Veel parkeergarages regelen tegenwoordig de toegang door alle kentekens te registreren. Het voordeel is dat frauderen met parkeren zo erg lastig wordt. De prijs kan echter hoog zijn; waar staat inmiddels opgeslagen waar ik met mijn auto kom? Wil ik dat iemand dat kan reconstrueren? Van wie zijn die gegevens? Kan iedereen die gebruiken? Of, om een ander voorbeeld te noemen, de administratie van ziekenhuizen is steeds meer digitaal. Dat is fijn, want het scheelt een hoop gedoe met papier, met alle menselijke fouten van dien en het is snel en makkelijk over te dragen. Maar nog geen maand geleden lagen

wel de gegevens van 2000 patiënten van het VUmc op straat omdat het op een gestolen usb-stick stond. Willen we die prijs betalen voor het voordeel? Het is niet erg dat data verzamelen en delen ook nadelen heeft. Maar het is belangrijk dat alle mensen de afweging zien en zich bewust zijn van het voordeel of de prijs. Zoals we dat bij alle keuzes doen in persoonlijke en openbare leven.

Het is ook belangrijk dat *u* deze afweging maakt. Techneuten smullen van de kansen die data delen biedt. Zij zullen iedereen daartoe aanmoedigen. Van hen hoeven we geen kritische noot en voorzichtigheid te verwachten. Juist als iemand gegevens van zichzelf of anderen beheert, dan staat diegene volkomen in zijn recht als hij voor de bescherming ervan opkomt en aan de techneut vraagt wat de prijs is van zijn plan. Gezien de Bijbelse opdrachten van naastenliefde, vertrouwen en vergevingsgezindheid hebben zeker christenen daar alle reden toe.

Afgaande op hun verkiezingsprogramma's zijn de VVD, CDA en SGP de enige partijen in de Tweede Kamer die expliciet een standpunt innemen tegen referenda. D66, SP en Partij voor de Dieren pleiten voor een correctief referendum. Forum voor Democratie en PVV gaan nog verder: zij streven naar periodiek terugkerende bindende referenda volgens het zogenoemde Zwitserse model.

Maarten van Nieuw Amerongen, politiek secretaris SGP-jongeren

Directe democratie in stad en dorp: een on-democratische illusie

Ook op lokaal niveau gaan er steeds meer geluiden op voor meer directe democratie. Een goed voorbeeld daarvan is Code Oranje, een initiatief van burgemeesters, wethouders, raadsleden, burgers, wetenschappers en ondernemers voor verandering van de huidige democratie. De initiatiefnemers willen af van het traditionele politieke Haagse coalitieakkoord, streven naar gekozen bestuurders en willen meer directe inspraak voor burgers. Dit essay is niet geschreven met als doel om de initiatieven van directe democra-

tie stuk voor stuk op de inhoud te beoordelen, maar beoogt vanuit een politiek-filosofische benadering een bijdrage te leveren aan het debat omtrent directe democratie.

DE OVERHEID ALS DIENARESSE GODS

Normatieve discussies over staatsvormen en de inrichting van politieke systemen zijn bijna net zo oud als de mensheid zelf. Sinds de zondeval zag de mens zich door eigen toedoen gedwongen na te denken over aangetaste gezagsver-

Cicero roept Catilina ter verantwoording, fresco van Cesare Maccari, 1882-1888

houdingen. Vanaf Genesis 3 zijn er aardse machten nodig om de menselijke natuur te beteugelen. Om de aarde bewoonbaar te houden stelt Calvijn in zijn *Institutie* dan ook dat burgers vrome gezindheid verschuldigd zijn 'aan al onze overheden, hoedanig die ook zijn.' Hoewel de Bijbel geen politiek handboek is, geeft zij wel richting aan de visie van christenen op politiek en samenleving. Een bekende Bijbelse notie is die van de overheid als dienaar van God uit Romeinen 13. Zowel burger als overheid zijn in eerste instantie verantwoording schuldig aan God. Staatskundige discussies zijn dan ook ondergeschikt aan dit gegeven. De discussie over een gekozen burgemeester kan principieel genoemd worden, maar raakt dit fundament en basisprincipe nooit. Hoewel erkend wordt dat

Baudet zou wel de laatste zijn die Cicero moet quoten, aangezien die wars was van populisme.

Gods Woord geen uitsluitsel geeft over wat de beste regeringsvorm, is het belangrijk om een visie te (blijven) ontwikkelen op democratie als regeringsvorm. We noemen onszelf tenslotte niet voor niets de Staatskundig Gereformeerde Partij. Directe democratie in het licht van de klassieken. Voorstanders van directe democratie verwijzen nogal eens naar de grote denkers van de Klassieke Oudheid, in een poging om referenda en volksinitiatieven een intellectuele basis te geven. Aan de hand van een aantal voorbeelden wordt duidelijk dat men hierbij vaak de mist in gaat. Het meest voor de hand liggende voorbeeld is Forum-voorman Thierry Baudet, die zijn maiden speech in de Kamer begon met Cicero's beroemde woorden 'Quo usque tandem (...) patientia nostra ab abitur'. Deze woorden komen uit Cicero's bekende Catilinarische Redevoeringen waarin hij Catilina, die heimelijk een staatsgreep voorbereidde, in de senaat ter verantwoording roept. Baudet zou wel de laatste zijn die Cicero moet quoten, aangezien die wars was van populisme, volop mee draaide in het Ro-

meine baantjescarrousel en dagelijks de belangen van de gevestigde orde verdedigde in de senaat. Óf Baudet is onwetend en heeft geen kaas gegeten van de klassieken, óf hij misleidt de publieke opinie. Dergelijke ambivalentie zien we op tal van andere thema's bij hem terug.

Zo is het idee dat de moraal bepaald wordt door de helft plus één, nergens terug te vinden bij de klassieken. Sterker nog: een dergelijke democratieopvatting past eerder thuis in het Turkije van Erdogan. Als Crito Socrates verzoekt Athene te ontvluchten, omdat het volk hem anders zou betichten geld boven een goede vriend te verkiezen, antwoordt hij: "Crito, waarom zouden we ons bekommeren om wat de meerderheid ervan vindt?"¹ Referendagoeroe Jan Roos zou gesproken hebben van volksverlakkerij als hij bij dit gesprek aanwezig zou zijn geweest. Socrates' leerling Plato moest evenmin wat hebben van een 'regering door velen'. Volgens Plato dwong democratie politici ertoe de bevolking alles te geven waar het om vraagt. Dit doen zij omdat zij hun legitimiteit niet kwijt willen raken. In de Platoonse filosofie jagen politici 'met genot als lok-aas op de domheid van het volk.'

DE KLASSIEKE OPVATTING VAN BURGERSCHAP

Aristoteles' conceptie van wie burgers zijn, staat haaks op de postmoderne visie van burgerschap. In zijn befaamde werk de *Politica* definieert Aristoteles burgers als volgt: "Een burger is iemand die voor enige tijd een rechtsprekend of deliberatief ambt vervuld heeft".² Dit beeld van burgerschap staat in schril contrast met het Le-gers des Peils dat, zonder enige kennis van zaken, politici vanuit de luie stoel aanstuurt met een app. Aristoteles noemt democratie in zijn puurste vorm zelfs een perverse afleiding van de *politeia* – wat in het Nederlands veelal vertaald wordt als 'constitutionele regering'.³ Het

Het beeld van Aristoteles als hoeder van de (directe) democratie slaat dus als een tang op een varken.

beeld van Aristoteles als hoeder van de (directe) democratie slaat dus als een tang op een varken. De Aristotelische opvatting van de relatie tussen politiek en burger vinden we ook terug bij zijn leermeester Plato. In Plato's *Ideale* staat wordt de *polis* niet door gekozen bestuurders geregeerd, maar door een filosoof-koning. Het koningschap van Salomo komt wellicht nog het meest in de buurt van dit ideaaltipe. Hij droeg immers de titel van koning, was tegelijkertijd wijsgeer en zocht het goede voor zijn volk.

ONTSPORDE DEMOCRATIE

Aristoteles streeft een *res publica mixta* na, een gemengde staatsvorm waarin de drie elementaire staatsvormen aristocratie, democratie en monarchie zo proportioneel mogelijk aanwezig zijn. Het monarchale aspect is van belang, omdat aristocratie kan ontaarden in een tirannieke oligarchie en democratie in volstreekte wetteloosheid. Deze totale staat van wetteloosheid als gevolg van een regering door de massa noemt Polybius in zijn *Historiën* een 'ochlocratie'.⁴ Een dergelijke situatie kan volgens Polybius ontstaan als de macht volledig bij de massa komt te liggen. Trekken we deze lijn door naar nieuwe vormen van democratie, dan kan gesteld worden dat als alle wetgeving door middel van referenda bij de gratie van de meerderheid aangenomen wordt, dit evengoed leidt tot chaos, willekeur en een tirannieke meerderheid. Het monarchale aspect in Aristoteles' *res publica mixta* is in Nederland uiterst actueel, omdat de Kroon in steeds hogere mate uit het politieke domein geweerd wordt. De Koning wordt welis-

waar nog wekelijks geïnformeerd door de premier, maar zou zich ook het recht moeten voorbehouden om de regering aan te moedigen en indien nodig te waarschuwen. Hij zou bovendien meer consultatieve bevoegdheden moeten krijgen als voorzitter van de Raad van State. De democratische component in ons staatsbestel lijkt steeds overheersender te worden, wat ten koste gaat van de slagkrachtige overheid. Het democratisch bestel zou veel elitistischer moeten worden dan nu het geval is. De azc-rellen bij het gemeentehuis in Geldermalsen zijn wat dat betreft symptomatisch voor de ochlocratische trekken die Nederland zo nu en dan vertoont. Het recht om te protesteren is compleet doorgeslagen. Wie de beelden gezien heeft, kan niet anders dan de conclusie trekken dat het een klein wonder is dat er die bewuste avond geen doden zijn gevallen.

FACTIEVORMING ALS BEDREIGING VAN DE DEMOCRATIE

“Enerzijds zijn mensen niet geïnteresseerd in politiek en toch willen ze alle macht.”⁶ Veel treffender dan de Bulgaarse politicoloog Ivan Krastev kan directe democratie niet getypeerd worden. Krastev opnieuw: “Volksraadplegingen worden door allerlei groepen in een samenleving aangegrepen om de eigen standpunten naar voren te brengen.” Factievorming is onvermijdelijk omdat de oorzaken hiervan geworteld zijn in de menselijk natuur, zo erkenden ook de Founding Fathers.⁷ Verder zijn er nog verschillen in capaciteiten en vermogen tussen burgers en is er sprake van feilbaarheid in het redeneren en oordelen, de ijver voor een scherpe mening, de verknochtheid aan verschillende leiders en de wens om een groot aantal doelen te bereiken. Al deze elementen zorgen voor onoverkomelijke obstakels in de totstandkoming van uniformiteit in de interpretatie van prioriteiten en belangen.

Bovendien strijden het passionele en het rationele voortdurend om voorrang in het menselijk handelen, waardoor het streven naar gelijke verdeling van (politieke) middelen veelal spaak loopt.⁸ Directe democratie is dus niet alleen onwenselijk, maar in de meeste gevallen ook nog eens praktisch onuitvoerbaar.

HET ZWITSERSE MODEL

En de referenda en volksinitiatieven in de Zwitserse kantons dan? Volgens Wilders en Baudet gaat er een preventieve werking van bindende referenda uit, omdat politici geen beslissingen meer zouden nemen zonder goedkeuring van het volk. Wat vaak vergeten wordt, is dat de Zwitsersers een referendumcultuur hebben die over een lange periode van tijd organisch gegroeid is. Daarnaast vindt politieke besluitvorming daar ten principale plaats op kantonaal niveau, tenzij het onderwerp de kanton noodzakelijkerwijs overstijgt, zoals infrastructuur of onderwijs. In Nederland is dat precies andersom – daarbij komt nog eens dat het functioneren van provincies vaak te wensen over laat. Het Zwitserse model is dus niet één op één te kopiëren naar Nederland, om over de wenselijkheid en het draagvlak onder de bevolking nog maar te zwijgen. Verder is het zo dat in Zwitserland in toenemende mate kritische geluiden opgaan over directe democratie. Populistische partijen zouden referenda aangrijpen om beleid mogelijk te maken, dat strijdig is met de Zwitserse grondwet en internationale verdragen.

VERLICHTINGSDENKEN

De Nederlandse overheid is doordrenkt van het Verlichtingsdenken. Na de Franse Revolutie werd er afgerekend met religie in zijn algemeenheid en specifiek als bron van waaruit politiek bedreven wordt. De conservatieve monarchie moest verdwijnen: het gezag van de vorst was

immers een afgeleide van de weggerationaliseerde God. Die opvatting heeft de weg geplevid voor allerlei emancipatiebewegingen, die eerst voorzichtig, maar sinds de jaren '70 steeds luidruchtiger een plek opeisten in het politieke domein. Deze ontwikkeling zorgde voor factievormingen en versplinterde, mede onder invloed van secularisering en ontkerkelijking, het politieke landschap in Nederland. Bovendien legde het de kiem voor de roep om meer directe democratie – die dus niet ontstond door een zogenaamd democratisch tekort, zoals vaak beweerd wordt. Het is dan ook enigszins ironisch dat het juist progressieve liberalen zijn, die constateren dat de positie van de gevestigde orde bedreigd wordt door directe varianten van democratie.

CONCLUSIE

De democratie functioneert alleen als er sprake is van goed burgerschap. Onder goed burgerschap versta ik maatschappelijke betrokkenheid, kennisneming van politiek-relevante informatie, vertrouwen in de kracht van het publieke debat en acceptatie van gezaghebbende autori-

Directe democratie is dus niet alleen onwenselijk, maar in de meeste gevallen ook nog eens praktisch onuitvoerbaar.

teiten. In een samenleving die in toenemende mate gedesorienteerd en verweesd raakt, is de behoefte aan politieke continuïteit en moreel leiderschap groter dan ooit. Deze behoefte kan alleen vervuld worden in een representatieve democratie. Er rust een zware verantwoordelijkheid op elites om de strijd aan te gaan met de populistische tijdsgeest. Dat kan alleen als er antwoorden gevonden worden op globalisering, antisemitisme, immigratie, islam en de heilloze pogingen tot Europese eenwording. Referenda en volksinitiatieven plegen obstructie in het verwezenlijken van deze wens. Directe democratie is immers alleen mogelijk als er sprake is van volmaakt burgerschap. Directe vormen van democratie zijn ten diepste een ondemocratische illusie. Staatkundig-gereformeerden weten dat als geen ander.

¹ Plato, *Crito*, in: Peter J. Steinberger, *Readings in Classical Political Thought*, p. 160.

² Aristoteles, *Politics*, in: Steven M. Cahn, *The Essential Texts, 3rd edition*, New York: 2015, p. 181.

³ Aristoteles, *Politics*, in: Steven M. Cahn, *The Essential Texts, 3rd edition*, New York: 2015, p. 198.

⁴ Polybius, *Historiën*, par. 6.4.6. Geraadpleegd op 16 mei 2017 via <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>>

⁵ M. de Kok, 'Naar een elitaire democratie', *Zicht* 2013-3, p. 28-33.

⁶ J. Chaudron, 'De gevolgen van directe democratie worden onderschat', *Trouw* 9 april 2016. Geraadpleegd via <<https://www.trouw.nl/>> op 16 mei 2017.

⁷ J. Madison, *The Federalist* – A. Hamilton, J. Jay and J. Madison, ed. G.W. Carey and J. McClellan, Indianapolis: 2001, nr. 10, p. 43-44. Geraadpleegd via <http://files.libertyfund.org/files/78_8/0084_LFeBk.pdf>.

⁸ D. Held, *Models of Democracy, 3rd edition*, Cambridge: 2006, p. 71-72.

In de grote steden zijn weinig SGP'ers te vinden. Dat is niet altijd zo geweest. Dit artikel geeft een indruk van de ontwikkeling van het stemgedrag van de christelijke kiezers in de vier grote steden, in de Randstedelijke gebieden en op het platteland.

Mr. Cornel van Beek en drs. Eline van den Bosse

Weinig stadse fratsen

Over de geografische verdeling van het christelijke electoraat

In dit artikel worden drie verschillende soorten geografische gebieden onderscheiden. De eerste categorie bestaat uit de G4, oftewel de vier grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. De tweede categorie bestaat uit dorpsgemeenten binnen de biblebelt. De derde categorie bestaat uit de dorpen buiten de biblebelt. Om een zo getrouw mogelijk beeld te krijgen van de geografische spreiding van de christelijke kiezers zijn alleen de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen gebruikt, omdat op

decentraal niveau niet altijd alle partijen zijn vertegenwoordigd.¹

GROTE STEDEN

In de stad met de meeste verschillende nationaliteiten, het zijn er maar liefst 180, kom je naar verhouding de minste SGP'ers tegen. En dat is geen nieuws. De SGP heeft nooit een grote aanhang gehad in onze hoofdstad (overigens past dit precies in het beeld dat de SGP in geheel Noord-Holland weinig stemmers heeft). Bij de

Den Haag en Utrecht hebben aanzienlijk meer SGP-stemmers dan de hoofdstad, zowel in absolute aantallen als procentueel.

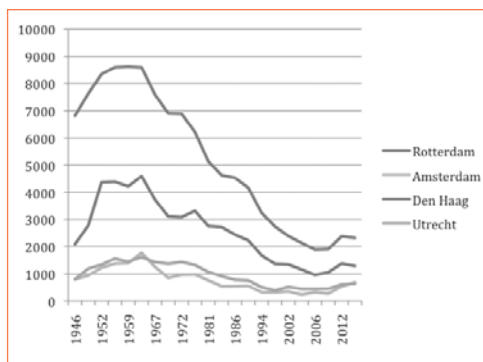
eerste Tweede Kamerverkiezingen na de Tweede Wereldoorlog (1946) kreeg de SGP een kleine achthonderd stemmen. Het aantal staatkundig gereformeerde Amsterdammers steeg vanaf dat moment en bereikte zijn hoogtepunt in 1963. De SGP kreeg in dat jaar 1770 stemmen. Dat was 0,4 procent van het totaal aantal uitgebrachte stemmen in Amsterdam. Vanaf toen ging het aantal SGP stemmen veertig jaar lang in een neerwaartse lijn. De verkiezingsuitslag in 2003 was met 0,06 procent van de stemmen het dieptepunt. Slechts 237 Amsterdammers gaven in dat jaar hun stem aan de SGP. Sindsdien is er weer een stijgende lijn te zien. Tijdens de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen in 2017 kreeg de SGP 687 stemmen, dat is 0,1 procent van het totaal aantal uitgebrachte stemmen in Amsterdam.

Den Haag en Utrecht hebben aanzienlijk meer SGP-stemmers dan de hoofdstad, zowel in absolute aantallen als procentueel. Beide steden konden vanaf de oorlog tot begin jaren '60 rekenen op ongeveer 1 procent van de stemmen. Ook in deze steden lag het hoogtepunt voor de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1963. Den Haag en Utrecht kregen in dat jaar respectievelijk 4588 en 1616 stemmen, wat goed is voor 1,14 en 1,34 procent van de totaal uitgebrachte stemmen.

In Rotterdam, de stad waar dominee Kersten een groot deel van zijn leven als predikant gestaan heeft, kon de SGP op de meeste stemmen

rekenen. In de periode tussen 1946 en 1963 stemde ruim 2 procent van de Rotterdammers op de SGP. Het hoogtepunt was in 1959, toen de SGP maar liefst 8615 stemmen kreeg. Vanaf 1967 begon de dalende trend. Deze trend stopte in 2006. De SGP kreeg toen met 1891 stemmen 0,64 procent van het totaal. Sindsdien is er ook in Rotterdam een stijgende lijn te zien voor de SGP.

Hoewel de verhouding SGP-stemmers per stad verschilt, is er in de steden wel een vergelijkbare ontwikkeling te zien. In de periode tussen 1946 en 1963 blijft de steun voor de SGP groeien (zie figuur 1). Na 1963 is dat echter voorbij. Vanaf dat moment gaat de lijn in alle grote steden heel duidelijk neerwaarts. Deze neerwaartse trend gaat gepaard met de ontzuiling die begin jaren '60 haar intrede deed. Veel SGP-stemmers trokken de stad uit en vestigden zich in naburig gelegen plaatsen. Sinds de millenniumwisseling is

Figuur 1 De ontwikkeling van het stemmenaantal van de SGP in de vier grote steden.

er een voorzichtige toename van het aantal stemmen in de grote steden waar te nemen. Vooral vanaf 2006 is er een stijgende lijn te zien die heeft doorgezet in de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017. Enkele

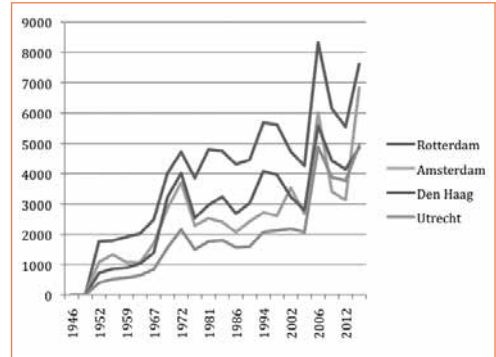
In de grote steden is er een duidelijke trend waar te nemen in het aantal christelijke kiezers.

verklaringen daarvoor zijn dat het dieptepunt in wegtrek uit de stad door christenen lijkt te zijn bereikt, er meer christelijke studenten in de stad zijn blijven wonen en dat de SGP steeds meer kiezers buiten haar traditionele achterban en ook nieuwkomers en migranten weet aan te spreken.

ANDERE PARTIJEN

Naast de SGP was er sinds de Tweede Wereldoorlog ook een andere gereformeerde partij: het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), één van de voorlopers van de ChristenUnie. Tegelijkertijd met het groeiend aantal SGP-stemmers, groeide ook het GPV in de grote steden. Die groei hield aan tot 1977, het jaar waarin de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) voor het eerst meedeed aan de Tweede Kamerverkiezingen. Het GPV verloor een deel van haar kiezers aan de RPF. De oprichting van de RPF leek te zorgen voor een terugval in het totaal aantal christelijke stemmen in de grote steden. In 1977 was de totale steun voor het GPV en de RPF samen fors minder dan de steun waarop het GPV zelfstandig kon rekenen bij de verkiezingen in 1972. Deze terugval duurde echter niet lang; vanaf 1981 tot 1998 steeg het totaal aantal stemmen voor het GPV en de RPF. Toen deze beide partijen in het jaar 2000 samengingen in de ChristenUnie was er alleen in Rotterdam en Den Haag een daling van het aantal stemmen waar te nemen. Kort daarna steeg het aantal stemmen voor de ChristenUnie in de grote steden. Een opvallend hoogtepunt voor deze partij werd genoteerd in 2006. In Rotterdam stemde bijna 3

procent op de ChristenUnie. In Amsterdam was dat 1,5 procent. In Den Haag en Utrecht haalde de partij respectievelijk 2,3 en 1,1 procent van de stemmen. Het zetelaantal van de Christen-

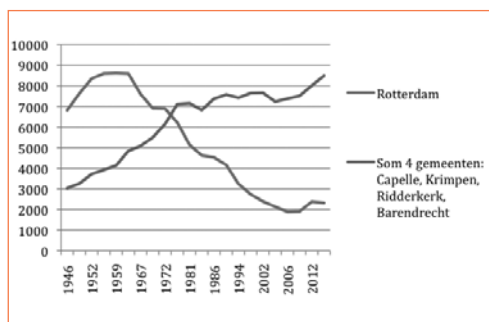
Figuur 2 De ontwikkeling van het stemmenaantal van de ChristenUnie (en voorlopers GPV en RPF) in de vier grote steden.

Unie in de Tweede Kamer verdubbelde in dat jaar. De partij ging van drie naar zes zetels. Dit was onder meer te danken aan een duidelijke oppositionele rol van de partij en aan de populariteit van partijleider André Rouvoet.

BIBLEBELT

In de grote steden is er een duidelijke trend waar te nemen in het aantal christelijke kiezers. De analyse van de stemmen in de dorpen en op het platteland is veel minder eenvoudig uit te voeren. Het ene dorp is duidelijk het andere niet als het gaat om het aantal stemmen dat op de SGP of op andere christelijke partijen werd of wordt uitgebracht. Zo zijn de kleine christelijke partijen vooral goed vertegenwoordigd in de strook van orthodox-protestantse gemeenten die loopt van Zeeland via het rivierengebied en de Veluwe tot in Overijssel, beter bekend als de biblebelt. Het verschil tussen een christelijke gemeente binnen de biblebelt en een naburige ge-

meente die daar net buiten valt, is vaak heel abrupt. Waar de SGP bijvoorbeeld in de gemeente Rijssen-Holten op circa 25 procent van de stemmen kan rekenen, is dat in de naburige vergelijkbare gemeente Hof van Twente slechts 0,3 procent van de stemmen. Beide gemeenten bestaan uit plattelandsgebieden met grote dorpskernen en zijn in die zin dus vergelijkbaar. Datzelfde verschijnsel is te zien bij een vergelijking tussen de gemeenten Neder-Betuwe en Druten. In Neder-Betuwe kreeg de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 maar liefst 30 procent van stemmen. In de aangrenzende gemeente Druten was dat slechts 0,1 procent. De scheiding tussen gemeenten binnen de biblebelt en daarbuiten is in veel gevallen bijzonder groot. Van de grote steden is Rotterdam de stad waar zich de meeste SGP-stemmers bevinden. Toch zien we daar in ruim 50 jaar een daling

Figuur 3 De ontwikkeling van het stemmenaantal van de SGP in Rotterdam en in de vier aangrenzende Randstedelijke gemeenten.

van maar liefst 6000 stemmen. Waar zijn deze gebleven? Zijn het van SGP-stemmers VVD-, CDA-, CU-, of PvdA-stemmers geworden? Daar zullen er allicht enkele van zijn, maar de grote trend is de verhuizing naar de Randstedelijke gebieden. Krimpen aan den IJssel, Capelle aan den IJssel, Ridderkerk en Barendrecht zijn aan-

trekkelijk qua huizenprijs, voorzieningen, scholen, bereikbaarheid en groen. Als we naar de cijfers kijken, zien we dit overduidelijk terug: de daling in Rotterdam wordt grotendeels gecompenseerd door een stijging in de omliggende gemeenten. Een daling in een gemeente staat zelden op zichzelf.

PLATTELAND

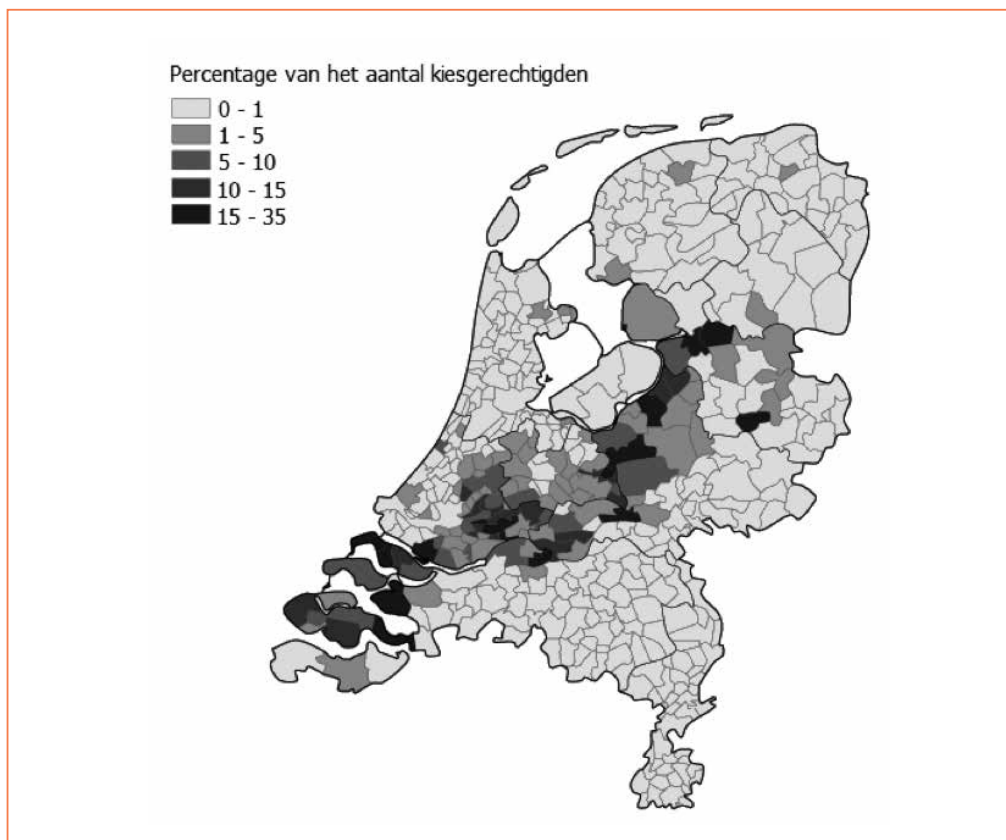
De meeste orthodox-protestantse gemeenten zijn geen stedelijke gemeenten. De conclusie die daarbij voor de hand lijkt te liggen is dat de SGP het goed doet op het platteland en in de dorpen. Dat is echter te kort door de bocht. Deze stelling gaat alleen op binnen het gebied van de biblebelt. Buiten die gordel met 'Bijbel-gemeenten' heeft de SGP weinig steun op het platteland. Uit figuur 4 blijkt dat de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010 in de provincie Limburg in geen enkele gemeente meer dan 1 procent van de stemmen wist te behalen. Voor Brabant geldt nagenoeg hetzelfde. En in Groningen, Friesland, Flevoland en Noord-Holland zijn er met een enkele uitzondering ook weinig gemeenten waar het SGP-smaldeel boven de 1 procent uitkomt.

In absolute percentages zien we geen aardverschuivingen en qua aantallen nieuwe kiezers worden er alleen in de traditionele bolwerken honderden nieuwe kiezers getrokken. Toch is het bemoedigend om te zien dat er bijna zonder uitzondering door de SGP winst is geboekt. We hebben het nota bene over 351 van de 388 gemeenten waar de SGP bij de laatste verkiezing is gegroeid. Soms gaat het om een paar stemmen,

Dat de SGP het goed doet op het platteland en in de dorpen is echter te kort door de bocht.

in andere gevallen gaat het om tientallen stemmen. Bij elkaar opgeteld zorgen ze voor een grote plus. Sinds 2003 zijn er 68.645 stemmers bijgekomen: nagenoeg een volledige Kamerzetel. Als er gekeken wordt naar plaatsen buiten

de biblebelt, dan is het aannemelijk dat het nogal eens om een katholieke- of boerenstem blijkt te gaan. De SGP zit duidelijk in de lift. Want boeren, burgers of buitenlui; ze zijn allemaal welkom bij de staatkundig gereformeerde partij.

Figuur 4 Een overzicht van het percentage SGP-stemmers per gemeente bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010.²

¹ Voor de gegevens over het aantal stemmen is de website www.verkiezingsuitslagen.nl gebruikt.

² Ontleend aan <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sgpstemmen1.png>.

Eilandmarketing

Het eiland Goeree-Overflakkee heeft het beste van twee werelden. Goeree-Overflakkee is een duurzaam delta natuureiland wat zich kenmerkt door rust, ruimte en een eigen identiteit. Tegelijkertijd ligt het eiland op slechts 30 minuten van de metropoolregio.

Regis McKenna, een Amerikaans marketing expert, zei ooit: Marketing moet zich richten op het creëren van markten, niet op het delen van markten. Op initiatief van ondernemers en de gemeente Goeree-Overflakkee is in 2013 een beweging op gang gekomen om het eiland Goeree-Overflakkee te branden en de marketing van ons unieke eiland op te pakken. De eilandmarketing moet bijdragen aan een sterk en vitaal eiland, een oase in de delta.

De bevolking hecht aan familiewaarden, nuchterheid, hardwerkend en zakelijk, zo omschreef NRC Handelsblad het eiland. Een typisch 'Hollands' eiland met enerzijds een cultuur van bescheidenheid en anderzijds trots en assertiviteit. Geborgenheid en toewijding vanuit protestants-christelijke waarden houden hun authentieke kracht. Een sterke arbeidsethos en innovatiekracht op het gebied van landbouw, energie en duurzaamheid, watertechniek en vrije tijd vormen een inspirerend voorbeeld.

Door het vergroten van de bekendheid en aantrekkelijkheid van het eiland blijven bezoekers, bewoners en bedrijven kiezen voor Goeree-Overflakkee. Denk aan de realisatie van de digitale woonportal en een site waar het werkenbod te vinden is. Ook op sociale media hebben we een zeer groot bereik gerealiseerd, er is een promoteteam in het leven geroepen en we hebben een merchandiselijn gelanceerd. Ook wordt actief samengewerkt met de VVV om onze gasten optimaal te kunnen bedienen. Daarmee hebben we zelfs twee prijzen gewonnen.

Onze boodschap is: Goeree-Overflakkee mijn eiland! Een mooi eiland om te wonen met goede voorzieningen, waar je als inwoner trots op kunt zijn. Een eiland waar je als bezoeker ook graag terugkomt. De Chinese filosoof Confucius zie het ooit al: Waarheen je ook gaat, ga met je hele hart.

Frans Tollenaar
SGP-wethouder Goeree-Overflakkee

Onlangs kwam de gemeente Ede positief in het nieuws. De gelukkigste Nederlanders wonen in Ede. In de grotere steden voelen mensen zich over het algemeen minder gelukkig. Naast de vrij grote kern Ede, ook wel Ede-stad genoemd, heeft de gemeente diverse buitendorpen. Denk aan Bennekom, Lunteren en Wekerom. Zijn de dorpsbewoners gemiddeld genomen gelukkiger dan Edenaren?

Drs. Jan Schippers, directeur Wi-SGP

Ede: variaties in stad en dorpen

Interview met raadslid Kees van Wolfswinkel over vitale stadswijken en boeiende buitendorpen

Zijn dorpelingen gelukkiger dan Edenaren? Kees van Wolfswinkel, SGP-raadslid en zelf inwoner van de plaats Ede, lacht hartelijk om die vraag. Hij vermoedt van wel, maar laat het graag aan onderzoekers over om dat uit te pluizen. 'Ik vind wel dat er verschillen en soms zelfs tegenstellingen zijn in de gemeente Ede. Dat zie je terug op allerlei terreinen. In ieder geval ook op het politieke vlak. De buitendorpen kenmerken zich door hun confessionele karakter. Een groot deel

van de SGP-stemmers komt vanuit de dorpen. Binnen een aantal dorpen, zoals Wekerom, stemt meer dan de helft van de kiezers op de SGP, daarnaast nog een groot deel op de andere christelijke partijen.'

En in de plaats Ede?

'Daar ligt dat net omgekeerd. In Ede zijn de niet-confessionele partijen in de meerderheid. Ik zeg er wel bij dat bij de gemeenteraadsverkie-

zingen in 2014 en bij Tweede Kamerverkiezingen in 2017 het stemmental van de SGP ook in Ede-stad aan het toenemen is.¹ Daarnaast behaalt met name de ChristenUnie ook een redelijk groot aantal stemmen in Ede-stad.'

Hoe liggen de verhoudingen in de gemeenteraad?

'Wat de raad betreft, dus voor het geheel van de gemeente, daar zijn de verhoudingen (tussen confessioneel en niet-confessioneel) min of meer in evenwicht. Met 19 van de 39 zetels voor SGP, CDA en CU gezamenlijk is er net geen confessionele meerderheid. Soms wordt die tegenstelling tussen confessioneel en niet-confessioneel vertaald naar een onderscheid tussen de stad en de dorpen in het buitengebied. Zo in de trant van: het buitengebied met de dorpen is confessioneel, en Ede stad is dan niet-confessioneel.'

Ter illustratie: koopzondagen

'Met name in de discussie over de winkelopstelling op zondag kwam dit sterk naar voren. Naar aanleiding van het gehouden referendum over de koopzondag werd tijdens het debat daarover door één van de raadsleden letterlijk gezegd over een stembureau in het buitengebied van Bennekom: als we de stemmen van dat stembureau elimineren, dan is er ook in Bennekom een meerderheid voor de koopzondag. De scheidslijn tussen Ede en de buitendorpen komt vervolgens ook terug in de politieke besluitvorming: in Ede-stad mogen de winkels elke zondag open, terwijl ze in de dorpen 's zondags gesloten blijven.'

Dorpen scoren 20 procent beter

Van Wolfswinkel constateert dat verschillen zich ook op andere terreinen voordoen. 'In de gemeenteraad ben ik zelf vooral actief met onder-

werpen die het sociaal domein en het welzijns-werk raken. Zaken die daar spelen hangen veelal ook samen met de leefbaarheid die de bewoners ervaren in de verschillende wijken en dorpen van de gemeente. Uit gegevens van de gemeente blijkt dat de ervaren leefbaarheid binnen de dorpen en in het buitengebied op een hoger niveau ligt dan het gemiddelde in Ede-stad. Op veel indicatoren scoren de dorpen minstens 20 procent beter dan gemiddeld voor heel de gemeente. Veel wijken in Ede-stad scoren op die indicatoren dus aanzienlijk slechter dan gemiddeld.'

Welke indicatoren laten verschillen zien?

'Het gaat dan om indicatoren als ervaren onveiligheid in de buurt, sociale overlast, eenzaamheid, sociale cohesie en zelfredzaamheid', zo licht Van Wolfswinkel toe. 'Opvallend is dat vooral de scores op veiligheid en overlast sterk uiteenlopen. Daarnaast is er een duidelijk verschil te zien in de score op eenzaamheid: binnen Ede-stad ervaart ruim 17% van de bewoners eenzaamheid, terwijl in het buitengebied nog geen

12% van de bewoners dit aangeeft. Ook de sociale cohesie wordt met een 7,1 in het buitengebied beter beoordeeld dan de 5,9 in Ede-stad.'

Cijfers zeggen niet alles

Volgens Van Wolfswinkel is het overigens wel opmerkelijk dat de scores op zelfredzaamheid in stadswijken en buitendorpen niet of nauwelijks van elkaar verschillen. En dat geldt ook voor de terugvalmogelijkheid op mensen in de buurt of familie en vrienden. Hoe zit dat? Van Wolfswinkel: 'Een verklaring daarvoor is lastig te geven. Het laat het relatieve van dit soort scores zien. Cijfers zeggen immers niet alles. Naar mijn idee kan het te maken hebben met het voorzieningenniveau dat voor het buitengebied anders is dan voor Ede-stad. In ieder geval zijn de afstanden tot die voorzieningen vaak groter. Dat geldt zeker voor de mensen die in het buitengebied wonen.'

Zijn er zorgen over het niveau van de voorzieningen?

'Niet direct. Het voorzieningenniveau binnen de gemeente is redelijk op orde. Wel vind ik het belangrijk om als raadslid hiervoor steeds aandacht te vragen. Je moet continu alert zijn. Eén punt van zorg wil ik wel noemen: de aanwezigheid van de veiligheidsdiensten. Die staat onder druk. De SGP-fractie vraagt dan ook regelmatig aandacht voor de aanrijtijden van de ambulances. Die mogen niet te lang zijn. Voldoende voorzieningen zijn belangrijk voor de leefbaarheid, ook op langere termijn', zo stelt Van Wolfswinkel. 'De meeste dorpen hebben hun winkels. Verder heeft elk dorp zijn eigen dorps huis. Vaak is dit in nauwe samenwerking met de inwoners van de dorpen tot stand gekomen. Als sprekend voorbeeld in de gemeente Ede wordt het Kulturhus *De Hooge Valk* in het buurtschap De Valk genoemd, dat nagenoeg volledig op initiatief van de bewoners van dit buurtschap is gerealiseerd. Binnen dit

Kulturhus worden diverse welzijnsactiviteiten georganiseerd. Het toont de vitaliteit van het buitengebied van de gemeente Ede.'

In het cultuurbeleid zullen er wel verschillen zijn tussen stad en dorp...

Van Wolfswinkel: 'Als het gaat om voorzieningen op cultureel gebied, dan concentreren die zich vooral in Ede-stad, ook als het om de grotere evenementen gaat. Het buitengebied heeft vooral haar eigen verenigingsactiviteiten. Overigens heeft elk dorp in de gemeente Ede wel z'n eigen 'evenementen'. Lunteren en Bennekom hebben daarnaast een vestiging van de openbare bibliotheek en de bibliobus doet de overige dorpen aan. Cultuurbeleid in het buitengebied richt zich verder op het toerisme, waarbij de natuur en het cultureel en historisch erfgoed belangrijke dragers van het beleid zijn.'

Wanneer er in Ede-stad meer voorzieningen zijn, zou dat een reden kunnen zijn om het OZB-tarief in de dorpen lager te leggen dan in Ede-stad. Is die overweging zinnig?

'Voor de dorpsbewoners is dat een aardige gedachte, maar mijns inziens is het een overbodige maatregel,' zo vindt Van Wolfswinkel. 'Bij een gelijk OZB-tarief vertaalt een aantrekkelijke ligging van een woning met voorzieningen dichtbij zich in een hogere waarde van de woning en dus een hogere OZB-aanslag voor de bewoner. De waarde van een woning wordt bepaald door allerlei factoren, waaronder leefbaarheid, bereikbaarheid en voorzieningenniveau. Tot op heden merk ik overigens niet dat woningen in het buitengebied achterblijven in waardeontwikkeling.'

Inzet van inwoners en gemeente

Van Wolfswinkel benadrukt de betekenis van een goede samenwerking tussen de inwoners en de gemeente. 'Dan is er veel te bereiken. Ook

wat het beheer van de openbare ruimte betreft. Daarvan zijn mooie initiatieven te noemen in het buitengebied. Ook weer in De Valk hebben de inwoners zelf een groot deel van het onderhoud op zich genomen. Financiële middelen die daarvoor vrij komen kunnen vervolgens op een andere wijze nuttig worden besteed.'

Hoe is dit in Ede-stad?

'Niet heel anders. En gelukkig maar, zeg ik er meteen bij. In de verschillende wijken van Ede-stad ontstaan ook dergelijke initiatieven van bewoners. Ik weet voldoende voorbeelden te noemen waarbij burgers gezamenlijk op een zaterdag het plantsoen in hun buurt onderhouden of het beheer van het trapveldje verzorgen. Daar waar enthousiaste inwoners de koppen bij elkaar en de handen uit de mouwen steken, is de gemeente nagenoeg altijd bereid die initiatieven te ondersteunen en te faciliteren. In die zin zijn de verschillen tussen stad en dorp ook weer niet zo groot.'

'Ede-stad kent diverse vitale wijken. Ondanks de grote-steden-problematiek die hier in Ede ook her en der de kop opsteekt, wonen veel mensen hier met plezier. Zelfs in de wijk Veldhuizen, de wijk die landelijke bekendheid kreeg vanwege overlast van onder meer Marokkaanse jongeren. Overigens, wat die problemen betreft, de Edese SGP wil daar de ogen zeker niet voor sluiten. Concreet vraagt onze fractie om meer aandacht voor het jeugdwerk in die wijken. Als samenleving hebben we ervoor te zorgen dat de kinderen van nu niet opgroeien tot de raddraaiers van morgen.'

Een aantal jaren terug (in 2010) werden de jongeren in de buitendorpen van Ede op de korrel genomen in een onderzoeksrapport. Merk je daar nu nog iets van?

'Wat ik mij er vooral van herinner, is de constatering dat enerzijds de Marokkaanse jongeren in de stad en anderzijds met name de reformatorische jongeren uit de dorpen in hun eigen werelden leefden. Op de conclusies van toen viel wel het nodige af te dingen. Maar het ontbreken van een gezonde interactie tussen die verschillende leefwerelden vormde zeker een aandachtspunt. Daarnaast stond toen de problematiek van de drankketen in het buitengebied volop in de belangstelling. Van Wolfswinkel: 'Doordat de gemeente daar de juiste mensen op heeft gezet met een juiste aanpak denk ik dat deze problematiek op dit moment beter beheerst kan worden. Al moet je je realiseren dat jongeren zich niet altijd laten sturen.'

'Ook als het om integratie gaat heeft het Edese raadslid de indruk dat daar een beweging in is ontstaan. Ook al gaat dat met vallen en opstaan en soms nog op beperkte schaal. Als recent voorbeeld noemt Van Wolfswinkel de inzet van kerkelijke jeugdverenigingen, ook uit het buitengebied, voor de in Ede aanwezige vluchtelingen. 'Ook bedrijven uit het buitengebied, waaronder ondernemers uit de SGP-achterban, blijken bereid om werk te bieden aan statushouders. Voor een kleine ondernemer is dat best een hele uitdaging. Daarom heb ik zeker waardering voor de bedrijven die hun nek durven uitsteken.'

Oog voor verschillen

Van Wolfswinkel vindt wel dat hij en zijn collega-raadsleden ervoor moeten waken dat ze wijken en dorpen over één kam scheren. 'Op dit punt vind ik dat wij als politici een voorbeeld kunnen nemen aan veel ambtenaren en welzijnsmedewerkers die wel tonen dat zij voldoende oog hebben voor de diversiteit van de verschillende wijken en dorpen. De SGP-fractie van Ede waardeert dat. Wij vinden het positief dat in

veel gevallen ook de kerken worden betrokken bij allerlei ontwikkelingen. Dat geldt zeker in het buitengebied, maar ook binnen de plaats Ede.'

Vitaal buitengebied

'Voor de SGP-fractie in Ede is het van groot belang dat de burgerlijke gemeente de taal weet te spreken van haar inwoners, ook van de inwoners van het buitengebied. En waar mogelijk positieve ontwikkelingen ondersteunt. Dat geldt voor aspecten rond het sociaal domein, maar ook voor plannen op het gebied van ruimtelijke ordening. In de visie van de SGP kunnen deze twee beleidsterreinen elkaar versterken. Om een vitaal buitengebied te behouden is het volgens de SGP van belang dat de dorpen mee kunnen ontwikkelen met Ede-stad en met de wijdere regio FoodValley (Barneveld-Ede-Veenendaal-Wageningen). Vitaliteit van het buitengebied is daarom één van de speerpunten van de SGP-fractie.'

Heeft handhaving in de ruimtelijke ordening daarbij ook de aandacht van de SGP?

'Zeker. Mede gezien de wat vrijere aard van de bevolking van het buitengebied zijn daar (in het verleden) wel situaties ontstaan die anders hadden gemoeten. Toch is het ook dan van belang de taal van de bevolking te blijven spreken en mee te denken in mogelijkheden. Op die manier blijkt dat ook ongewenste situaties op een goede manier opgelost kunnen worden.' Van Wolfswinkel benadrukt dat in de SGP-benadering van de ruimtelijke ordening in het buitengebied het agrarisch karakter voorop gaat. 'Toerisme en natuur kunnen ondersteunend zijn, maar krijgen wat ons betreft geen voorkeursbehandeling. Bij

het opofferen van landbouwgrond ten gunste van natuurontwikkeling zal de SGP in Ede altijd de vinger leggen.'

Welke accenten legt de SGP verder als het gaat om de vitaliteit van het platteland?

Van Wolfswinkel: 'Het op peil houden van de voorzieningen, een goed onderhouden dorpskern en voldoende woningbouw met een focus op de eigen bevolking van een dorp zijn daarin belangrijke aandachtspunten. Recent heeft de SGP in Ede met raadvragen aandacht gevraagd voor de beschikbaarheid van voldoende bedrijventerreinen bij de dorpen. Ook in het buitengebied dient de werkgelegenheid voldoende gefaciliteerd te worden. Niet voor niets wordt het buitengebied wel de kraamkamer van de regio genoemd.'

Hoor ik dat goed: een kraamkamer? Dat vergt 'omdenken' voor politici die het buitengebied – breder: het platteland - als een achterstands-regio benaderen...

'Dat het buitengebied achter zou lopen, berust op een misvatting,' zo meent Van Wolfswinkel. 'Uiteraard weet ik dat er krimpregio's zijn waar andere en grotere problemen spelen. Maar om een neergang en verloedering van het platteland tegen te gaan is het verstandig om blijvend aandacht te schenken aan het buitengebied. In de politiek ligt de focus al snel op de ontwikkelingen in de steden of in regio's met veel internationaal georiënteerde industrie. En hier in de gemeente Ede bestaat de verleiding dat politici zich richten op Ede-stad en een blinde vlek hebben voor de dynamiek van het buitengebied.'

Kerngegevens gemeente Ede

Aantal inwoners per 1 januari 2016: 112.430

INDICATIE AANTAL INWONERS PER KERN:

Bennekom	15.000
Ede-stad	71.000
Ederveen	3.400
Harskamp	3.400
De Klomp	500
Lunteren	13.000
Otterlo	2.400
De Valk	1.500
Wekerom	2.500

HUIDIGE COALITIE / COLLEGE VAN B&W:
CDA, CU, GemeenteBelangen, D66 en PvdA

UITSLAG GEMEENTERAADSVIERKIEZINGEN 2014, GEMEENTE EDE

Partij	Stmmn 2014	%	Ztts	#2010	% 2010	Ztts
SGP	8487	16.4	7	7403	15.1	6
CDA	7635	14.7	6	8677	17.7	7
ChristenUnie	7607	14.7	6	6920	14.1	6
Gemeente Belangen	6258	12.1	5	5130	10.5	4
VVD	5714	11.0	4	7147	14.6	6
D66	4867	9.4	4	3050	6.2	2
PvdA	3891	7.5	3	5719	11.7	4
Burgerbelangen	3148	6.1	2	1835	3.7	1
GroenLinks/PE	2754	5.3	2	3221	6.6	3
65pluspartij	868	1.7	0	-	-	-
GBP	631	1.2	0	-	-	-

TWEDE KAMERVERKIEZINGEN 2017, GEMEENTE EDE

Partij	% 2017	Stemmen 2017	% 2012	Stemmen 2012
VVD	18.8 %	13.601	27.1 %	17.603
CDA	14.7 %	10.661	11.1 %	7.190
SGP	12.7 %	9.173	12.4 %	8.055
Partij voor de Vrijheid	10.3 %	7.431	7.4 %	4.827
ChristenUnie	10.1 %	7.331	9.6 %	6.258
D66	9.1 %	6.579	6.2 %	4.003
GROENLINKS	6.3 %	4.576	1.9 %	1.237
SP	4.9 %	3.572	5.2 %	3.354
Partij van de Arbeid	3.8 %	2.727	15.5 %	10.068
Partij voor de Dieren	2.2 %	1.605	1.4 %	882
50PLUS	2.2 %	1.569	1.5 %	974
DENK	2.1 %	1.535	0.0 %	0
Forum voor Democratie	1.5 %	1.100	0.0 %	0
Overige	1.1 %	793	0.6 %	413

UITSLAG REFERENDUM KOOPZONDAG 10 JUNI 2015 (EERSTE VRAAG)

Moet de gemeente Ede het mogelijk maken dat alle winkels in de hele gemeente Ede open kunnen op zon- en feestdagen?

%	Ede-stad	Bennekom	Lunteren	Ederveen, De Klomp	Harskamp	Wekerom	Otterlo	Gemeente Ede
Nee	45,83	56,1	85,8	93,1	86,6	91,9	64,6	57,1
Ja ^{max.12}	12,7	12,4	3,4	1,8	2,7	1,1	9,2	10,4
Ja	41,5	31,6	10,8	5,1	10,7	7,0	26,2	32,5

De provincie Groningen is de laatste vier jaar in toenemende mate negatief in het nieuws door de gevolgen van de gasbevingen. Er wordt in Den Haag druk vergaderd over een sluitende oplossing voor Groningen, maar het is zeer de vraag of we hier wel voortgang gaan boeken wanneer de huidige juridische en technocratische aanpak niet wordt verlaten.

Drs. H.G. (Harrie) Hoek, hoofd van Eemsdelta\EZ¹

Groningen: van wingewest naar win-winrelatie

HET FAILLIET VAN DE JURIDISCHE EN TECHNOCRATISCHE AANPAK

Op woensdag 3 mei werd de voorpagina van de *NRC* gedomineerd door de kop "Rechtsstaat fantastisch voor juristen, slecht voor burgers". Deze kop is afgeleid uit een recent gepubliceerd onderzoek van het juridisch onderzoeksinstituut Hiil. Dit onderzoek staat los van de gasbevingen in Groningen, maar geeft in één zin aan waar het in Groningen aan schort.² In dit artikel wil ik in-

gaan op de kern van het vraagstuk. Dat is naar mijn mening niet de veiligheid, maar er speelt bij de meeste inwoners iets heel anders. Aan de hand van recente voorbeelden in mijn directe omgeving wil ik een schets geven van de dagelijkse praktijk en van daaruit de twee belangrijkste oplossingsrichtingen aangeven. In de eerste plaats gaat het uiteraard om de juiste aanpak van het gasbevingenvraagstuk. Als tweede onderwerp wil ik het terugdringen van de gaswin-

ning koppelen aan onze nationale duurzaamheidsdoelstellingen. Daaruit blijkt dat de provincie Groningen over zeer goede papieren beschikt om een nationale rol van betekenis te spelen.

Er is inmiddels een aantal grote organisaties opgetuigd die ieder belast zijn met een deel van het vraagstuk. Het zijn allemaal hardwerkende en gemotiveerde mensen die echt proberen een bijdrage te leveren aan de oplossing van het probleem van de inwoners. Laten we beginnen bij het Centrum voor Veilig Wonen (CVW). Het CVW is opgericht om de schadeafhandeling in goede banen te leiden. Er werken inmiddels rond de 250 medewerkers, die voor het overgrote deel uit de regio afkomstig zijn. Het CVW is via een aanbesteding geïntegreerd tussen de NAM en de inwoners. Maar het CVW werkt onder de managementaanpak en veiligheidsregels van de NAM en die zijn weer gebaseerd op die van de Koninklijke Shell. Er geldt in de olie- en gaswinning een zeer hoog risicoprofiel en daar zijn strakke procedures op afgestemd. Daar worden de bewoners en de aannemers mee geconfronteerd. Normaliter heeft een klant een opdracht en de aannemer gaat in gesprek, maakt een offerte en de klant zegt ja of nee. Zo werkt het echter niet bij het CVW. Want na een schade melding komt eerst de inspectie langs. De inspecteur gaat op zoek naar de A, B en C-schades. De A-schade is duidelijk. Die wordt volledig veroorzaakt door de aardbevingen. De B-schade is slechts gedeeltelijk veroorzaakt door een aardbeving. Die wordt mede veroorzaakt door een scheur die er al zat, bijvoorbeeld door achterstallig onderhoud. De C-schade is voor het CVW geen gevolg van de aardbevingen. U kunt zich voorstellen wat voor een discussies zich hierover afspelen. Zo komen de hordes adviseurs en juristen in beeld, die zich gaan buigen over de expertise-onderzoeken en de contra-ex-

pertes. De niet-afgehandelde procedures stapelen zich op en advocaten zien hun werkvoorraad per week groeien. Als we eindelijk de schades gaan repareren, moet de aannemer voldoen aan de NAM/Shell-normen om deze schades te kunnen maken. Dat gaat gepaard met vele overleggen en na vele maanden hopelijk groen licht voordat een aannemer daadwerkelijk kan beginnen. Het gevolg is dat er aan werkvoorbereiding en overleg al zoveel uren geïnvesteerd zijn, dat daarmee de B- en C-schades makkelijk ook volledig gerepareerd hadden kunnen worden.

DE ROL VAN DE RIJKSOVERHEID EN DE NATIONAAL COÖRDINATOR

Hans Alders is voor een periode van 5 jaar in 2015 benoemd als Nationaal Coördinator Groningen (NCG). Hij geeft leiding aan de NCG die met ruim honderd medewerkers de regie heeft op het schadeherstel en het aardbevingsbestendig maken van de huizen en gebouwen. In de NCG-organisatie werken de twaalf betrokken gemeenten, de provincie Groningen en het Rijk samen. Verder is ook de infrastructuur (zoals wegen, dijken, leidingen e.d.) een belangrijk aandachtspunt voor de NCG net als de scholen. Want veiligheid gaat boven alles, is het uitgangspunt van de NCG-organisatie, zoals is vastgelegd in het Meerjarenprogramma Aardbevingsbestendig en Kansrijk Groningen.

Deze veiligheidsaanpak zorgt weer voor de bekende bureaucratie. Want wij hebben veiligheid zeer hoog in het vaandel en dat betekent veel wetgeving, regels en procedures. Dat betekent ook een leger aan deskundigen die onderzoek moeten doen en veel papier produceren. De NCG heeft geconcludeerd dat er voor 50.000 woningen en voor alle schoolgebouwen in het gebied een versterkingsoperatie moet komen,

die qua aanpak en budget zijn gelijke in Nederland niet kent. De aandeelhouders van de NAM, ExxonMobile en Shell hebben al wel wat voorzieningen getroffen, maar daar mogen inmiddels wel een paar extra nullen achter.

De meeste bewoners zijn natuurlijk leken op het gebied van veiligheid en veiligheidsprocedures, maar zien dit proces met verbazing aan en denken: het zal wel, zorg eerst maar dat je alle schade repareert en dan kijken we wel eens verder. Veel inwoners hebben vraagtekens bij de rol van het Rijk. Het Rijk is toch de opdrachtgever van de NAM? Die bepaalt hoeveel gas er gewonnen wordt en moet zich niet steeds achter de NAM verschuilen.

DE DRIEDESKUNDIGENPROCEDURE

Er zijn diverse regelingen opgesteld om de schade bij de inwoners te herstellen en te compenseren. Over de schaderegeling heb ik hiervoor geschreven. Maar de compensatieregelingen mogen er ook zijn. Huiseigenaren met bevingsschade van minimaal € 1.000,- konden tot voor kort een aanvraag indienen voor de Tijdelijke Regeling Waardevermeerdering, waarvoor per woning € 4.000,- beschikbaar was. Daarmee zijn de daken in de halve provincie Groningen inmiddels volgelegd met zonnepanelen of zijn de huizen geïsoleerd. Ondanks wat gedoe bij de eerste serie aanvragen, die overtekend was, is deze regeling door de inwoners als positief ervaren. Maar er is ook een andere waardecompensatieregeling waarover wel veel gedoe is.

Ik ben op verzoek van een buurtgenoot en van een goede vriend in de *Regeling waardedaling* gedoken. Deze regeling is bedoeld om de waardedaling van de woningen die verkocht worden beneden de normale marktprijs te compenseren voor het deel wat toe te schrijven is aan de gas-

bevingen. Het gaat om een herenhuis dat aanvankelijk voor € 269.000,- te koop stond in het historische centrum van Usquert vlakbij de wadendkust. Een aantal jaren en twee zware bevingen later is de woning in 2014 door de eigenaars uiteindelijk verkocht voor een prijs van € 185.000,-. Het was een zeer moeizaam verkoopproces met vrijwel geen kijkers en uiteindelijk een absurd lage verkoopprijs. Daar is de *Regeling waardedaling* voor in het leven geroepen, denk je dan. Maar dan begint de lijdensweg genaamd 'de driedeskundigenprocedure'. Drie onafhankelijke adviseurs gaan volgens een zeer ingewikkelde methode met de zogenaamde *Ist und Soll*-aanpak een berekening maken. Het komt erop neer dat er een vergelijking wordt gemaakt met vergelijkbare woningen in het gebied (*Ist*) en woningen buiten het gebied (*Soll*). Alle storende factoren (o.a. bevolkingskrimp) worden hierin verwerkt. Uiteindelijk komen ze na een lijvig rapport geschreven te hebben van 30 pagina's (inschatting totale kosten tussen de € 10.000,- tot € 15.000,-) tot de conclusie dat de bewoners recht hebben op € 1.250,- waardecompensatie. Dat terwijl hoogleraren van de Rijksuniversiteit Groningen de gemiddelde waardedaling als gevolg van de bevingen in Noord-Groningen conservatief inschatten op een bedrag tussen de € 15.000 en € 20.000,- per woning.

De boerderij dat het echtpaar vlak voor de aardbevingen aangekocht had, is ook zwaar getroffen door bevingschade, echte zichtbare schade. Muren zijn uit het lood en op sommige plaatsen meer dan 10 centimeter naar buiten gedrukt. De echtgenoot is vorig jaar aan een hartstilstand overleden. Of de stress heeft meegespeeld, weet je niet. Hij was in ieder geval nog geen zestig. Ook de schadeafhandeling is nog voor geen meter opgeschoten. De deskundigen kunnen

het niet eens worden over het schadebedrag. De muren zijn provisorisch gestut, maar daar blijft het dan bij.

ECONOMISCHE ONTWIKKELING IN DE EEMSD-DELTA GEMEENTEN

Met de gehanteerde *Ist und Soll*-aanpak creëren de instanties een op het oog goed dichtgetimmerde berekeningssystematiek tot ver achter de komma, die echter tot onredelijke uitkomsten leidt. Deze berekeningsmethodiek gaat daarbij ook volledig voorbij aan het feit dat de dorpen in de gemeenten Eemsmond, Loppersum, Appingedam en Delfzijl deel uit maken van de Eemsdeltaregio. De Eemshaven is de afgelopen tien jaar de economische motor van de provincie Groningen geworden. Onlangs heeft het CBS de groeicijfers over 2016 gepubliceerd en daar komt uit naar voren dat de Eemsdeltaregio zich het afgelopen jaar met 2,9 % economische groei heeft doorontwikkeld, dat ligt ruim boven het landelijke gemiddelde. De enige getallen die hiermee in tegenspraak lijken, zijn de krimpcijfers en de huizenprijzen. Naast de vergrijzing kunnen wij dat alleen maar verklaren door de problematiek van de gasbevingen. Zeker als je ziet welke stormachtige bevolkingsgroei de stad Groningen doormaakt. De natuurlijke overflow van gezinnen vanuit de stad naar het Noord-Groninger platteland is vanaf 2012 helemaal tot stilstand gekomen. In de stad Groningen is een ernstig tekort aan woningen aan het ontstaan met een prijsstijging van de gemiddelde koopwoning die zich nog niet eerder in deze vorm heeft voorgedaan.

VASTGOED EN HET ONRECHTVAARDIGHEIDSGEVOEL

De aardbevingproblematiek is in mijn visie in de kern helemaal niet zo ingewikkeld. Wij hebben de oplossing tot een bureaucratisch monstrem

opgeblazen met tal van juridische controlemechanismen, omdat we misschien bang zijn dat mensen teveel uitgekeerd krijgen en we willen ieder veiligheidsrisico uitsluiten. Maar er is nog geen enkele gewonde gevallen (er is wel veel stress). De huidige procedures zijn onwerkbaar en kosten klauwen met geld aan adviesuren van deskundigen. Het wordt te vaak als een veiligheidsprobleem gedefinieerd, terwijl het bij 9 van de 10 bewoners een vastgoedprobleem is. De eigen woning is vaak het grootste deel van het persoonlijk vermogen van mensen. Als je dat aantast, roep je een groot onrechtvaardigheidsgevoel en emoties op. Die bewoners moeten hierover in gesprek met bouwadviseurs en juristen die hen vertellen dat de meeste schade niks met aardbevingen te maken heeft. Het kan niemand verbazen dat de bewoners in het hart en in de portemonnee worden geraakt.

DE UITGANGSPUNTEN VOOR EEN OPLOSSING

De uitgangspunten voor het begin van een oplossing zijn in mijn visie:

1. Laat de staat zijn verantwoordelijkheid nemen als opdrachtgever voor de gaswinning. Zorg daarbij voor een goede maar beperkte koopregeling voor mensen die echt met hun huis omhoog zitten. Het te investeren geld ben je niet kwijt, want de woning heeft een waarde, die later weer door verhuur of verkoop te gelde gemaakt kan worden.
2. Geef kopers een garantie op het aankoopbedrag van een woning. Dan zal de woningmarkt zich snel normaliseren. Dat kost helemaal niks.
3. Zorg dat alle schade per kerende post hersteld wordt en wees niet bang om ook wat oude scheuren te repareren. Juist niet. Zoek alle scheuren op en zorg dat het wordt gerepareerd. Daar kweek je weergoodwill mee. Dat bespaart oeverloze discussies met

bewoners en onzinnige kosten van het leger aan adviseurs. Die repareren geen scheuren, dat doen de bouwvakkers.

4. Maak een reële inschatting van het veiligheidsrisico en pak alleen die woningen aan waar dat echt speelt. Reserveer het beschikbare geld zoveel mogelijk voor het probleem waar de inwoners dat zelf ervaren, ook in die gebieden waar wel bevingen zijn, maar die buiten de officiële contouren liggen.
5. Kijk of oude standaardwoningen uit de naoorlogse wijken niet beter vervangen kunnen worden door nieuwbouw. Met behulp van de houtskeletbouwtechniek kan voor weinig geld fraaie aardbevingbestendige nieuwbouwhuizen plaatsen, waarbij de woning veel meer waarde heeft dan een opgepimpte naoorlogse rijtjeswoning uit de jaren vijftig en zestig.
5. Zorg voor een geleidelijke terugloop van de gaswinning met een goed evenwicht tussen de veiligheidsrisico's en de leveringszekerheid in Nederland.

GASWINNING EN DE ENERGIETRANSITIE

Het besef dringt door dat het grootste gasveld van Europa na 2023 snel op zal gaan raken. Wat betekent dat voor de economische ontwikkeling in onze regio? Nu al zien we dat er forse klappen vallen bij de toeleveranciers van de NAM. Voor onze industrie ligt er al enige jaren een opgave om de slag te maken naar 100% duurzaam produceren, omdat eindgebruikers dit gaan eisen. Het is daarom voor Groningen van het grootste belang dat we nu zelf een lange termijnvisie formuleren over hoe onze regio qua wonen en werken toekomstbestendig kan worden gemaakt. Het besef is inmiddels doorgedrongen dat hier voor stad en regio Groningen een geweldige kans ligt. Met een grote groep professionals waaronder energiedeskundigen, economen, stedenbouwkundigen, woningbouw- en land-

schapsarchitecten afkomstig uit Amsterdam, Antwerpen en Groningen is gewerkt aan dit perspectief en dat heeft een aantal interessante en zeer boeiende publicaties opgeleverd.³

INVESTERING VAN 7 MILJARD IN 20 JAAR

De uitdaging is dat we vanuit reële en harde berekeningen naar vraag en aanbod van energie uiteindelijk willen komen tot realisatie van minimaal 90% duurzame opwekkingscapaciteit met behoud van de landschappelijke kwaliteit. Het werd tijdens de looptijd van het project steeds duidelijker dat stad en regio apart niet ver gaan komen. Alleen door een intensieve gezamenlijke aanpak kunnen we de ambitieuze doelstellingen van het project halen. Daarom is gekozen voor een totaalconcept voor de regio onder de naam de Nordic City. Stad en regio met de Eemsdelta-havens en de offshore windparken op de Noordzee vormen in onze visie één stedelijk gebied. Het is een toekomstvisie die mogelijk en wenselijk is en die bovendien echt kan worden gerealiseerd. In de kern kiezen we in Groningen voor elektriciteit als drager van onze energievoorziening met een biobased-koppeling tussen landbouw en chemie. Kort gezegd komt het erop neer dat wij met een investering van 7 miljard euro in 20 jaar tijd 95% CO² reductie en een opwekkingscapaciteit van 90% duurzame energie kunnen realiseren. De provincie Groningen kan niet alleen de eigen provincie, maar heel Noord-Nederland van duurzame energie voorzien. We realiseren daarmee de door Den Haag gewenste *biobased economy*, duurzame dorpen en het behoud van een prachtig landschap.

TOT SLOT

De uitgangspunten voor een juiste aanpak van de gasbevingen problematiek in Groningen heb ik in dit artikel proberen te schetsen. Er zijn vast heel veel argumenten te bedenken waarom het alle-

maal niet zo eenvoudig is als hierboven geschetst. Maar mijn nadrukkelijke advies is beter te luisteren naar iedere inwoner met schade en te zorgen dat de kern van zijn of haar probleem duidelijk wordt en op basis daarvan een oplossing te bieden. Verder is het de kunst om naast de schade- en herstelkosten ook de komende 20 jaar het geld op tafel te krijgen voor het realiseren van de

energietransitie in Groningen. Bedrijven willen daarin graag investeren onder de voorwaarde dat duurzame energie als politieke prioriteit wordt gedefinieerd en er een groen speelveld wordt gecreëerd waar bedrijven worden uitgedaagd om te investeren. Dus van wingewest naar een win-win relatie. Wie weet wordt het nog eens wat tussen Groningen en Den Haag.

-
- ¹ Eemsdelta\EZ is het economisch bureau van de vier Eemsdelta gemeenten Delfzijl, Eemsum, Appingedam en Loppersum, zie www.eemsdelta.nl.
  - ² Maurits Barendrecht, Krijn van Beek en Sam Muller, 'Menselijk en rechtvaardig - Is de rechtsstaat er voor de burger?', Hague Institute for Innovation of Law (HiIL), rapport van mei 2017.
  - ³ IABR-Atelier Groningen, DE NORDIC CITY; De energietransitie als aanjager voor de Next Economy in stad en regio Groningen, april 2016. Alle IABR projectatelier Groningen publicaties staan vermeld op iabr.nl/nl/projectatelier/groningen

Hoe wij als overheid en samenleving omgaan met de manier waarop we de fysieke leefomgeving inrichten, verandert drastisch door de Omgevingswet. Een grotere rol voor initiatiefnemers, meer ontwikkeling mogelijk maken als raad en tegelijkertijd de kwaliteit waarborgen, maar vooral ook terug naar de essentie van het werk als raadslid: kaderstellen en volksvertegenwoordiger zijn.

Drs. Eelke Horselenberg, adviseur bij het Kwaliteitsinstituut Nederlandse Gemeenten (KING)

Bouwen in vertrouwen

'JA, MITS'

Naar verwachting treedt de Omgevingswet in 2019 in werking en wijzigt deze fundamenteel de grondhouding van de overheid als het gaat om initiatieven in de fysieke leefomgeving. In plaats van 'Nee tenzij', gaan we naar de grondhouding 'Ja, mits'. Onder de huidige wetgeving is iets ondernemen (bijv. bouwen) uitsluitend mogelijk wanneer u beschikt over een vergunning. Onder de Omgevingswet dient de initiatiefnemer te voldoen aan de van kracht zijnde regels en is op

basis daarvan bouwen al mogelijk. Een vergunning is dus niet meer nodig, sterker nog; een vergunning is alleen nog nodig indien een initiatief *niet* aan de gestelde regels voldoet en dit vergunningsproces verloopt via het college van B&W. Fundamenteel anders dus dan nu.

ROL VAN DE RAAD IS CRUCIAAL

Wellicht zult u dan denken: waar ga ik als raadslid dan nog over, als de samenleving het zelf regelt en college gaat over afwijking? Uw rol als

raadslid is van essentieel belang voor het laten slagen van de doelen van de Omgevingswet (zie kader). Want het is de gemeenteraad die de kaders bepaalt waarbinnen initiatieven mogelijk zijn. De kaderstellende rol van de raad wordt op de fysieke leefomgeving van groter belang dan voorheen. Want ruimte geef je door het stellen van de juiste kaders! En deze verschillen per gemeente, want iedere gemeente kampt met andere opgaven. Voor de ene gemeente is het grote vraagstuk hoe om te gaan met krimp, voor de andere ligt de focus op leefbaarheid en weer een andere ziet zich geconfronteerd met de complexiteit van de bestemmingen van agrarische percelen. De Omgevingswet biedt iedere gemeente de ruimte om hier accenten in aan te brengen en gebiedsgericht te kijken naar de benodigde ontwikkeling en gewenste kwaliteit.

BREDE VISIE

Meer dan voorheen beschikt de gemeente over afwegingsruimte om maatwerk in de gemeente mogelijk te maken. Het is aan de raad om deze vast te leggen in de Omgevingsvisie en het Omgevingsplan. De Omgevingsvisie gaat over vraagstukken wat voor gemeente u wilt zijn, welke gebieden u onderscheidt en welke ontwikkelingen waar mogelijk zijn. De Omgevingsvisie is breder dan de huidige structuurvisie want betreft alle aspecten van de leefomgeving, dus ook milieu en natuur. Maar denkt u bijvoorbeeld ook aan welzijn en mogelijk zorg wanneer u het debat voert over de opzet van de Omgevingsvisie. Want hoe u de leefomgeving inricht, kan veel invloed hebben op het welzijn van mensen. De reikwijdte van de Omgevingsvisie is dus echt onderwerp van het maatschappelijk en po-

Bron: Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Infographic Mengpaneel milieu

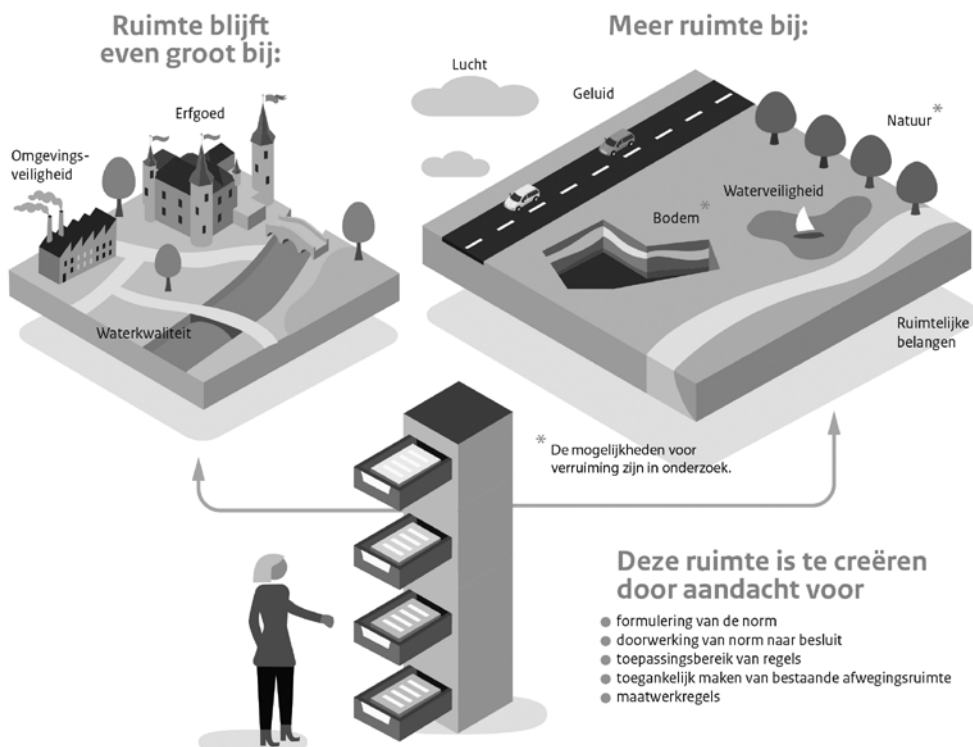
Ministerie van Infrastructuur en Milieu

FLEXIBILITEIT EN AFWEGINGSRUIMTE

Meer ruimte voor gemeenten en provincies

De Omgevingswet houdt rekening met regionale verscheidenheid en geeft meer ruimte voor eigen afwegingen. Hierdoor kunnen gemeenten en

provincies lastige lokale vraagstukken die zijn vastgelopen op landelijke normen, weer vlot trekken. En daarmee zorgen voor lokaal maatwerk.

Bron: Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Infographic Flexibiliteit en afwegingsruimte

litieke debat. Het vraagt van u als SGP-volksvertegenwoordiger vooraf kritisch na te denken over hoe welke aspecten volgens u logisch een plek moeten krijgen in de Omgevingsvisie. Veiligheid? Welke stimulans wilt u lokaal geven aan de veehouderij? Wilt u ondernemerschap via de Omgevingsvisie een impuls geven? Maar ook: op welke wijze betreft u zorg in de fysieke leefomgeving? Welke vereenvoudiging van bouwregelgeving en ruimtelijke procedures wilt u verder lokaal nog bewerkstelligen? Kijkt u bijvoorbeeld eens naar de verordeningen die van kracht zijn binnen uw gemeente en hoe zinvol deze nog zijn. De legio mogelijkheden vragen om een goed gesprek binnen uw fractie.

VERTROUWEN DOOR VOLKSVERTEGENWOORDIGING EN PARTICIPATIE

De omslag naar 'Ja, mits' vereist werken vanuit vertrouwen. Want u dient de samenleving erop te vertrouwen dat deze met de beste intenties omgaat met en bouwt volgens de door u gestelde regels. Maar het vraagt ook om vertrouwen tussen u en de medeoverheden. Diverse zaken kunnen we bij wet regelen, maar vertrouwen niet. Vertrouwen is echter niet het tegenovergestelde van regels. Vertrouwen moet je opbouwen en samen waarmaken. Ook hier is uw rol als kadersteller van belang, want juist door het maken van goede afspraken, kaders en regels helpt u om tot goede resultaten te komen en dus tot vertrouwen.

Een cruciaal aspect in succesvol werken met de Omgevingswet, is het toepassen van brede participatie. Want brede participatie vormt het fundament van draagvlak onder de Omgevingsvisie, het Omgevingsplan en vooral de acceptatie ervan en van nieuwe initiatieven vanuit de samenleving. Hier gaat het ook om de focus als raadslid op de volksvertegenwoordigende rol. U

gaat meer dan voorheen de brugfunctie vervullen tussen samenleving en gemeentehuis. Het oppikken van signalen, initiatieven en beleefde kwaliteit zijn de zaken die voor u van belang zijn als signalen. Het gaat dan ook echt om de hoofdlijnen van beleid, niet over uitvoeringszaken. Als de stoeptegels losliggen, is dat de verantwoordelijkheid van het college en de organisatie, als raadslid gaat u alleen over de vraag of er wel een stoep ligt.

Terug naar participatie, hoe gaat u dit inrichten? Want een brede vertegenwoordiging vanuit de samenleving zorgt dus voor draagvlak en minder 'gedoe' in de uitvoering, maar vraagt ook om het betrekken van groepen die niet van nature aanhaken. Denkt u bijvoorbeeld eens aan de 16 tot 30-jarigen? Wanneer heeft u daar voor het laatst veel interactie mee gehad als gemeenteraad? Toch is ook dit een groep die waarschijnlijk heel duidelijke standpunten en wensen heeft over de omgeving waarin zij wonen en verblijven. Belangrijk is om na te gaan op welke wijze de diverse groepen het best bereikt worden. Het voordeel voor u is dat op dit thema al veel goede voorbeelden beschikbaar zijn, dus u hoeft niet het wiel opnieuw uit te vinden. Put uit de werkwijze met bewezen effect en waarvan u denkt dat deze in uw gemeente effectief zijn.¹

HUIDIGE RAAD HEeft VERANTWOORDELIJKHEID

Ergens al lezende in dit artikel heeft u wellicht al gedacht: 2019, ben ik dan nog raadslid, stel ik mijzelf wel weer verkiesbaar? En vervolgens: moet ik nu als zittend raadslid over mijn graf heen gaan regeren door dingen vast te leggen terwijl de wet pas in werking treedt tijdens de volgende raadsperiode? Toch is het logisch en zelfs wenselijk dat de zittende raad al aan de slag gaat, want de resterende tijd lijkt genoeg,

maar de raad, het college en de ambtelijke organisatie moeten nog veel stappen zetten om alles tijdig op orde te hebben. Denkt u eens aan de opgave voor de ambtelijke organisatie waar integraal werken op de domeinen van de fysieke leefomgeving vorm moet krijgen. Om de organisatie juist in te richten en de uitvoering vorm te geven, is een beeld vanuit de raad over de Omgevingsvisie zeer wenselijk. Daarbij is het proces van de totstandkoming van de Omgevingsvisie ook geen geringe opgave, want brede participatie regelt u niet binnen een week, maar vraagt een gedegen visionaire aanpak. Het is dan ook zaak zo snel

mogelijk aan de slag te gaan met de Omgevingswet en als raad het debat te voeren over welke ambitie er is, hoe u de Omgevingsvisie wil oppakken en om een het tijdsfad af te spreken. Door op korte termijn op participatieve wijze aan de slag te gaan met de vorming van de Omgevingsvisie, stelt u zich gelijk in de gelegenheid om te werken aan de meest complexe opgave van de Omgevingswet: vertrouwen. Want om uw samenwerking te laten bouwen aan de hand van de door u gestelde regels, vraagt dit van u het vertrouwen dat dit goedkomt. Een lastige, maar zinvolle opgave voor u als raadslid de komende tijd.

¹ Kijk bijvoorbeeld op: <http://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/invoeringsondersteun/participatie-0/inspiratiegids-0/>

De Omgevingswet

De Omgevingswet bundelt de huidige versnipperde regelgeving op het gebied van de fysieke leefomgeving. De verscheidenheid aan wetten is in de jaren dermate groot geworden dat deze vertragend kan werken en kan tegenwerken. De nu nog 27 verschillende wetten aangaande natuur, milieu, water en ruimtelijke ordening komen samen in de Omgevingswet. De wet gaat uit van een integrale benadering van de fysieke leefomgeving en vereist dus ook een integrale aanpak vanuit de gemeenten. De Omgevingswet beoogt vier doelen te realiseren:

1. De wetgeving inzichtelijker, beter voorspelbaar te maken en het gebruiksgemak te vergoten.
2. Een samenhangende benadering te bieden in beleid, besluitvorming en regelgeving.
3. Procedures te verbeteren én te versnellen.
4. Bestuurlijke afwegingsruimte te bieden voor de diverse overheden.

Zie voor meer informatie over de Omgevingswet:

<http://VNG.nl/Omgevingswet>

<http://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/>

Of neem contact op met de VNG via: Omgevingswet@vng.nl

Om de drukte en prikkels van de stad te ontvluchten, zoeken veel mensen de natuur op. Een wandeling in het groen vermindert de stress. Maar is de natuur daar wel voor bedoeld? We vragen het aan de fractievoorzitters van de SGP en GroenLinks in de Provinciale Staten van Flevoland.

Samenstelling: mr. Corry-Anne van der Tang-Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Natuurgebieden zijn bedoeld voor recreatie en rust

J.N. (Sjaak) Simonse,
Fractievoorzitter SGP Flevoland

Sinds kort zijn natuur en natuurbeheer een provinciale taak. Daarom denkt de SGP-fractie in Flevoland regelmatig over dit thema na. De SGP ziet natuurgebieden als een plek om te recreëren, te genieten

en zo tot rust te komen. Mensen hebben deze momenten nodig in een vaak hectische maatschappij. In veel gebieden gaat dat ook goed en zien we dat er vanuit de zes Flevolandse gemeenten mensen tot rust komen in nabij liggende natuurgebieden. Er zit natuurlijk ook een andere kant aan recreëren. Als we schade aanrichten aan de natuur, moeten we ermee stoppen.

Natuur is vaak kwetsbaar en verdient onze bescherming. Bijvoorbeeld stiltegebieden hebben we te respecteren en in een Natura 2000-gebied zullen we de onderliggende biodiversiteitsdoelstellingen moeten bevorderen. Deze discussie voerden we kortgeleden in de Provinciale Staten toen de SGP samen met de VVD een initiatiefvoorstel indiende over een wijziging in het beheer van de grote grazers, de Heckrunders, Konikpaarden en Edelherten, in de Oostvaardersplassen. Vooral in de winter is er daar te weinig voedsel voor de grote grazers. De populatie is te groot in relatie tot de oppervlakte natuur. Tegelijk met een vermindering van deze grote grazers willen we dat het gebied meer 'beleefbaar' moet worden. Dit kan onder andere met fietspaden en wandelpaden. Deze intentie

werd echter door een aantal tegenstanders geframed alsof wij er een 'pret-park' van zouden willen maken. De SGP ziet in de Oostvaardersplassen in potentie een heel mooi natuurgebied waar we verantwoordelijkheid dragen voor een goed beheer ten dienste van 31 beschermde vogelsoorten. Bij de Oostvaardersplassen namen we het initiatief, maar er is ondertussen ook een motie aangenomen die we samen met GroenLinks indienden om natuurorganisaties te ondersteunen in het onderhouden van gebieden die vallen buiten het Natuur Netwerk Nederland. Zo hopen we dat er mede door onze inspanningen een divers natuuraanbod in Flevoland is waarin het goed gaat met de biodiversiteit en die door veel mensen gewaardeerd wordt.

S. (Simon) Miske, Fractievoorzitter GroenLinks Flevoland

Flevoland heeft een schitterende natuur. De Oostvaardersplassen, De Stille kern en de Lepelaarsplassen zijn daar goede voorbeelden van. Voor GroenLinks is natuur het belangrijkste uitgangspunt is, waarbij we zoeken naar manieren om natuur en economie met elkaar te verbinden. De mens is namelijk te gast. Dat gebruik mag niet ten koste mag gaan van de biodiversiteit of het behalen van de Natura 2000 doelstellingen.

In Nederland is de biodiversiteit afgenomen tot 15 procent van de oorspronkelijke situatie. Voornaamste oorzaak is verlies aan habitat door verstedelijking en landbouw en vermindering van de kwaliteit ervan door vermessing, verzuring, verdroging en versnippering. We moeten daar-

om zuinig zijn op de natuur die er nog is en stevig inzetten om de biodiversiteit te vergroten.

Natuur is belangrijk voor de biodiversiteit, maar ook belangrijk om in te recreëren. Vooral nabij steden is het belangrijk dat er interessante natuur dichtbij huis aanwezig en te beleven is. Een natuurlijke omgeving vermindert stress, verbetert de concentratie en nodigt bovendien uit tot bewegen. Bovendien verbetert natuur ook de fysieke leefomgeving. Bomen en planten zuiveren de lucht, reguleren de luchtvochtigheid en zorgen voor verkoeling. De vele groengebieden zijn de 'groene longen' van onze Flevolandse steden en dorpen. Ze verhogen de leefbaarheid en moeten dat in de toekomst ook blijven doen. GroenLinks wil in of nabij natuurgebieden natuurgerichte bedrijvigheid stimuleren. Deze bedrijvigheid moet uiteraard in harmonie met de natuur zijn en deze liefst nog versterken. Wij willen dat de natuurgebieden mensen uitnodigen tot gastgebruik. De natuur is gediend bij positieve betrokkenheid van de bezoekers. Hoe meer en hoe directer mensen natuur kunnen ervaren en hoe meer ze

van de natuur, dieren en planten, de ecologie, en de dynamiek ervan weten en begrijpen, hoe groter hun betrokkenheid met de natuur wordt.

Om hier concreet invulling aan te geven heeft GroenLinks in 2014 het initiatief genomen om van de Oostvaardersplassen een Nationaal Park te maken. Volgens GroenLinks verdient dit unieke natuurgebied deze status. Als Nationaal Park krijgt de Oostvaardersplassen dan meer nationale en internationale uitstraling. Dit geeft een enorme impuls aan de recreatie en toerisme, is goed voor de economische ontwikkeling van Flevoland en zorgt voor bijna 100 extra banen. En die grote grazers zijn voor de toeristen juist heel aantrekkelijk. In tegenstelling tot SGP zijn we tevreden met het nieuwe beheersplan van de Oostvaardersplassen. Er zijn veel grote grazers in het gebied maar niet te veel. Ze vervullen een belangrijke rol in het ecosysteem. Het voedselaanbod bepaalt het aantal dieren dat er kan leven. Ingrijpen breekt de natuurlijke ontwikkeling van het ecosysteem af en maakt dat het behalen van de N2000-doelstellingen onmogelijk.

Met een hypothetische advertentie laat de jongste Trendanalyse Biotechnologie zien hoe razendsnel biotechnologische ontwikkelingen gaan: "KoPon komt met een nieuw product waarmee u uw bloemen kunt aanstippen of besproeien: de toverbalbloementinctuur. (...) De RNAi in onze toverbalbloementinctuur is speciaal ontworpen om de genen die verantwoordelijk zijn voor bloemkleur te reguleren." Is deze maak-uw-eigen-bloemkleuren-spray utopie of is het hoog tijd om ons ethisch kader in stelling te brengen?

Ir. Hans Maljaars, redactielid Zicht

Genen op de korrel

CRISPR-CAS9 BESTORMT WERELD

In de Trendanalyse Biotechnologie 2016 geven de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) en de Gezondheidsraad inzicht in recente ontwikkelingen op het gebied van de biotechnologie. De mogelijkheden en technieken om het genoom van planten, dieren en mensen aan te passen in het voordeel van de mens nemen met het jaar toe. Of zoals de Trendanalyse het beschrijft: ze 'veroveren stormenderhand de wetenschappelijke wereld'. Een belangrijke ontwik-

keling is de ontdekking en toepassing van CRISPR-Cas9. Ondanks de ingewikkelde naam gaat het om een techniek met grote impact. Tot voor kort kon uitschakeling van genen in of toevoegen van genen aan het DNA alleen ongericht gebeuren. Dat kostte tijd en geld en leverde risico's op. Als je willekeurig een vreemd gen in het DNA van bijvoorbeeld een plant inbrengt, moet je maar afwachten waar dit gen terecht komt en hoe dit vervolgens uitpakt. CRISPR-Cas9 bevat een onderdeel dat stukjes DNA kan herkennen

en een eiwit dat het DNA op deze plek openknipt. Met behulp van deze techniek kunnen genen nu gericht uitgeschakeld, veranderd of toegevoegd worden. Omdat deze techniek relatief eenvoudig toepasbaar, snel en goedkoop is, rijken wetenschappers en bedrijven hun kans. Hoewel er nog vraagtekens zijn en doorontwikkeling nodig is, worden bijna dagelijks nieuwe toepassingen of verbeteringen van het systeem gepubliceerd. Dit artikel geeft een schets van nieuwe biotechnologische ontwikkelingen die het leven op stad en platteland ingrijpend kunnen veranderen. Deze ontwikkelingen worden gespiegeld aan de SGP-nota *Genen in het geding* uit 1994.

ZIEKTES TE LIJF

Wat kan CRISPR-Cas9 in de praktijk betekenen? Ik noem twee toepassingen. In de eerste plaats kan met deze techniek gericht het DNA van geslachtscellen en embryo's aangepast worden (kiembaanmodificatie). Daarmee kun je verschillende erfelijke aandoeningen herstellen en voorkomen dat deze aandoeningen aan volgende generaties meegegeven worden. Denk aan de ziekte van Duchenne, een ernstige spierziekte. Inmiddels zijn er muizen waarbij een stukje gen is uitgeschakeld, waardoor de muizen meer spierkracht hebben gekregen. In Europa en veel andere landen geldt een absoluut verbod op kiembaanmodificatie, maar dat wordt nu ter discussie gesteld. Toepassing in menselijke embryo's zal snel ethische bezwaren oproepen. Maar toepassing in dierlijke embryo's is ook mogelijk. Zo zijn er in de Verenigde Staten door wetenschappers al hoornloze stieren gefokt. Als dieren resistent gemaakt kunnen worden tegen dierziekten, kan veel dierenleed en maatschappelijke kosten voor dierziektebestrijding vermeden worden.

In tweede plaats zal deze techniek voor grote

Met behulp van deze techniek kunnen genen nu gericht uitgeschakeld, veranderd of toegevoegd worden.

veranderingen in de plantenveredeling zorgen. Genen kunnen gericht aangepast en veranderd worden zonder dat er vreemd DNA in de plant achterblijft. In de Verenigde Staten zijn al aardappelen op de markt gebracht die minder stootgevoelig zijn en die bij bakken of frituren minder snel acrylamide produceren. Wageningse onderzoekers kijken of CRISPR-Cas9 gebruikt kan worden om aardappelen minder gevoelig te maken voor de ziekte phytophthora. Dat zou veel bestrijdingsmiddel schelen.

Een andere ontwikkeling is het gebruik van RNA-interferentie (RNAi) via sprays, opnieuw een ingewikkelde naam. Normaal worden in levende wezens stukjes DNA afgelezen, met RNA als resultante, om het maken van eiwitten in gang te zetten. RNAi is 'spiegelbeeld-RNA' dat bindt aan zijn tegenhanger en zo ervoor zorgt dat eiwitproductie geblokkeerd wordt. Nieuw is de toepassing van het 'spiegelbeeld-RNA' door middel van sprays. Dan is geen sprake van genetische modificatie, maar wordt wel genetisch materiaal gebruikt om 'ongewenste' eiwitproductie door DNA te blokkeren. Zo worden sprays ontwikkeld die bijenvolken kunnen beschermen tegen de gevaarlijke varroamijt. Het voorbeeld in de inleiding van dit artikel zou ook een toepassing kunnen zijn, wat nu alleen nog in theorie mogelijk is.

AFWEGINGSKADER SGP

Het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP heeft in de nota *Genen in het geding* een toet-

Het is hoog tijd dat het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP met een update van haar visie op gentechnologie komt.

singskader voor biotechnologische handelingen geformuleerd. Drie facetten vormen de basis voor de uiteindelijke afweging: doelstelling, middel en gevolgen.

Doelstelling Doelstellingen kunnen negatief zijn. Hieronder vallen onbegrensde wetenschappelijk nieuwsgierigheid en een ongebreideld winststreven. Hiertegenover staan positieve doelstellingen zoals verwerven van kennis, het helpen van de arme naaste, het verminderen van het lijden van mensen en het bewaren van de schepping.

Middel Bij de beoordeling van het middel, zoals de toepassing van CRISPR-Cas9, zou moeten worden gelet op de aard van de ingreep en de aanwezigheid van alternatieven. De aard van de ingreep heeft onder andere te maken met het verschil in organisatiegraad van levensvormen. Bijbel en natuur leren ons dat aan bacteriën, planten, dieren en mensen een verschillende waarde toegekend mag worden. De aard van de ingreep heeft ook te maken met de mate waarin de verschillen tussen scheppingsgroepen, zoals bedoeld in Genesis 1, aangetast worden. Als het gaat over de aard van de ingreep noem ik ook het aspect 'omkeerbaarheid'. Als een genetisch gemodificeerd gewas wordt ingezet voor commerciële teelt staat het in de natuur te midden van allerlei andere plantensoorten. Het 'onnatuurlijke' gen kan overgedragen worden aan andere plantensoorten en zich ongecontroleerd verspreiden, zeker als er maar beperkte contro-

le is. Dat kan ongewenste gevolgen met zich brengen en valt niet meer terug te draaien.

Gevolgen Het facet 'gevolgen' wordt in drieën gesplitst: gevolgen voor natuur en milieu, gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van mensen en gevolgen voor samenleving en cultuur. Enkele voorbeelden: door de uitwisseling van genen kan de genetische variatie in gevaar komen, nieuwe allergieën kunnen zich openbaren en de machtspositie van biotech-bedrijven, zoals Monsanto, baart zorgen.

GEDATEERD

Hoe moeten we met het genoemde afwegingskader in het achterhoofd aankijken tegen de genoemde ontwikkelingen? Om maar met de deur in huis te vallen: het is hoog tijd dat het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP met een update van haar visie op gentechnologie komt. In *Genen in het geding* wordt kiembaanmodificatie bij mensen en dieren vooral bekritiseerd vanwege de risico's die eraan vast zitten. Met CRISPR-Cas9 is dit argument veel minder relevant geworden, omdat er veel gericht gewerkt kan worden met veel minder risico's. Moeten we dan maar voorzichtig positief zijn over toepassing van deze techniek bij mensen en dieren? Daar zou ik tegen zijn. Moeten we een toepassing accepteren die zeker in de onderzoeksfase veel embryo's zal kosten? Hoe groot is het gevaar dat ouders die bewust niet gekozen hebben voor toepassing van de gentechniek of hun kinderen door de maatschappij niet meer geaccepteerd worden? Is het uitbannen van erfelijke ziekten bij mensen en dieren door te knutselen aan het DNA wel een goede doelstelling in het licht van Gods heerschappij? Houden we wel voldoende rekening met het gevaar van het hellende vlak? De praktijk leert dat als regelgeving en politiek een gaatje bieden, dat wetenschap en bedrijfsle-

ven snel de druk opvoeren om dat gaatje groter te maken.

TWEEDE ZONDEVAL?

Als risico's van gentechnieken fors afnemen, komt er meer accent te liggen op onderliggende doelen en waardeoordelen. Dat heeft ook gevolgen voor de standpuntbepaling van de SGP. In de SGP-nota wordt aangegeven dat vanuit Bijbels perspectief genetische technieken beoordeeld moeten worden vanuit het doel dat men beoogt. Enerzijds staat in de SGP-nota: "Genetische technieken die leven en welzijn bevorderen, die oog hebben voor de totale werkelijkheid als schepping van God, mogen we met een gerust hart accepteren." (p. 114). Een paar zinnen verder staat echter heel scherp: "Met het sleutelen aan de erfelijkheid (als een 'tweede schepping') zou mogelijk het punt kunnen naderen, waarop moet worden gesproken van een 'tweede zondeval, omdat de mens zich begeeft in dingen die God als Schepper heeft voorbehouden aan Zichzelf." (p. 114). Deze dingen liggen dicht bij elkaar, zeker in een seculiere wereld. Wat te denken van wetenschappers die volop bezig zijn om 'genetische defecten' op te sporen en via CRISPR-Cas9 aan te pakken? Is dat ter bevordering van het leven en welzijn van mensen? Zeker. Is dat om eindelijk eens de genetische defecten van de mensheid met wortel en tak uit te kunnen roeien? Die indruk zou je gelet op de juichverhalen wel kunnen krijgen. Het is allebei waar. Hoe moet je dit dan wegen?

VERLEGENHEID VAN DE WETGEVER

De ontdekking van CRISPR-Cas9 tart de huidige beoordelingskaders. Tot nu toe is het in Europa verboden om onderzoek te doen met kiembaanmodificatie. Inmiddels pleiten beroepsorganisaties van Europese genetici, embryologen en vruchtbaarheidsartsen voor versoepeling van

dit verbod. Als die deur opengezet wordt, is de vraag hoe er op de rem getrapt wordt. De praktijk leert dat medisch-ethische commissies vooral kijken naar kosten, risico's en baten en veel minder naar aspecten als menselijke waardigheid en de gevolgen voor de gemeenschap. Als het gaat om genetische modificatie van gewassen wordt nu vooral gekeken naar de risico's voor mens en milieu. Tegelijkertijd is er veel maatschappelijke en politieke onvrede over toelating van veilig bevonden genetisch gemodificeerde gewassen. Deze onvrede vanwege onderbuikgevoelens of ethische bezwaren komt echter niet terug in de regelgeving. De wetgever weet er blijkbaar niet goed raad mee. Nu risico's steeds meer ingeperkt worden, wordt de druk op toelating groter. Hoe wordt dan recht gedaan aan onderbuikgevoelens en ethische bezwaren?

Enerzijds is er maatschappelijke verlegenheid over wat wel of niet kan. Anderzijds is er wel de behoefte aan wetgeving. Onlangs werd dit nog duidelijk verwoord door VVD-Kamerlid en zorgwoordvoerder Arno Rutte: "Actueel is ook de nog vrij jonge CRISPR-technologie, om genen te vervangen in embryo's. Dat is een geweldig hoopgevende techniek waarmee zeer ernstige en levensbedreigende ziekten kunnen voorkomen. Maar dezelfde techniek kan ook ontaarden in het kiezen van de kleur ogen of van geslacht. Ik zie daarom een grote en belangrijke taak voor de wetgever, het goed vastleggen wat wel toegestaan is en wat niet." Deze maatschappelijke verlegenheid moet voor de SGP een opdracht zijn om werk te maken van een actuele

De ontdekking van CRISPR-Cas9 tart de huidige beoordelingskaders.

Gaan we als SGP te makkelijk mee in het knutselen met genen?

visie op gentechnologie. Juist vanuit het christelijke gedachtegoed kunnen en moeten we duiding geven aan aspecten als menselijke waardigheid en de intrinsieke waarde van dieren en richting geven aan het ethische debat.

SPIEGELEN

Het Rathenau Instituut gaf in een korte analyse met betrekking tot kiembaanmodificatie aan dat er in het debat over kiembaanmodificatie twee denkrichtingen zijn. Ik denk dat deze twee denkrichtingen op het hele gebied van gentechnologie opgeld doen. In de ene denkrichting staat de individuele keuzevrijheid centraal. Ethische kwesties worden beoordeeld in termen van kosten, risico's en baten voor het individu. Het gaat dus om een op het individu gerichte moraliteit. In de tweede denkrichting wordt breder gekeken: wat betekent het voor de gemeenschap, voor de menselijke waardigheid en voor toekomstige generaties? Het menselijk genoom wordt gezien als gemeenschappelijk erfgoed. In dit verband worden enkele internationale verdragen genoemd: de Universele Verklaring van het Menselijk Genoom en de Mensenrechten (UNESCO 1997) en het Europees Verdrag van Oviedo over de rechten van de mens en de biogeneeskunde. Het gaat hier om een op het collectief gerichte moraliteit. Voor het debat in Nederland is van belang dat de eerste denkrichting vermeden wordt. Het zou goed zijn om de christelijke visie op gentechnologie, menselijke waardigheid, etc. te spiegelen aan de meer seculiere denkrichtingen en te kijken hoe het debat de goede kant op gestuurd kan worden. Opvallend

is overigens dat Nederland het Europees Verdrag van Oviedo over de rechten van de mens en de biogeneeskunde niet wil ratificeren. Dit was een besluit van het huidige demissionaire kabinet. Nieuwe ronde, nieuwe kansen?

Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de plantenveredeling, zoals cisgenese (genetische modificatie met soorteigen genen) en CRISPR-Cas9, zijn onderwerp van Europees debat. Tot nu toe hanteert de Europese Commissie de lijn dat deze toepassingen onder de strenge regels voor genetisch gemodificeerde organismen vallen. Nederland dringt, met steun van de SGP, echter aan op uitzonderingen voor planten die met behulp van cisgenese en CRISPR-Cas9 tot stand zijn gekomen, mits het gaat om planten die (in theorie) ook via de klassieke veredeling ontwikkeld hadden kunnen worden. Enkele Europese landen hebben zelfs het heft in eigen hand genomen en vrijstellingen gegeven voor enkele toepassingen met CRISPR-Cas9.

Verschillende milieuorganisaties zijn echter uiterst kritisch over de nieuwe toepassingen. Gaan we als SGP te makkelijk mee in het knutselen met genen? Of zitten Greenpeace c.s. te vastgeroest aan hun aversie tegen (gen)technologie? Willen ze de voordelen van gentechnologie gewoon niet zien? Zo is Wageningen Universiteit bezig met de ontwikkeling van een aardappelras dat resistent is tegen de beruchte schimmelziekte phytophthora. De onderzoekers maken gebruik van genetische modificatie, maar dan wel met genen uit wilde aardappelsoorten. Het grote voordeel van zo'n ras is dat veel minder bestrijdingsmiddel nodig is. Zolang deze techniek onder de huidige strenge regelgeving blijft vallen, is het op de markt brengen van zo'n ras alleen betaalbaar voor grote bedrijven. Dat is een grote belemmering voor de ontwikkeling.

Moeten we dat willen? Het zou goed zijn om de visie van Greenpeace c.s. op gentechnologie in de plantenveredeling te spiegelen aan de visie van de SGP.

UPDATE NODIG

In het begin van het artikel heb ik de toepassing van sprays met 'spiegelbeeld RNA' genoemd die het functioneren van het DNA van planten kan reguleren. Als je deze toepassing langs de meetlat in de SGP-nota *Genen in het geding* legt, rij-

zen er weinig bezwaren. Maar als je dan bedenkt dat een toepassing als genoemd in de inleiding van het artikel in theorie ook tot de mogelijkheden behoort, vraag ik me af of er toch niet ergens een grens ligt. Om een lang verhaal kort te maken: het is hoog tijd voor een vernieuwing van de SGP-visie op gentechnologie. Te beginnen bij, meer fundamenteel, het spiegelen van ons ethisch denkkader aan seculiere denkkaders. En, meer praktijkgericht, bij het onderwerp kiembaanmodificatie.

Literatuur

- Commissie Genetische Modificatie (COGEM), Gezondheidsraad, 2016; *Trendanalyse biotechnologie 2016, Regelgeving Ontregeld*; COGEM; Bilthoven. <http://www.cogem.net/index.cfm/nl/publicaties/publicatie/trendanalyse-biotechnologie-2016-regelgeving-ontregeld>
- Commissie Genetische Modificatie (COGEM), Gezondheidsraad, 2017; *Ingrijpen in het DNA van de mens, Morele en maatschappelijke implicaties van kiembaanmodificatie*; COGEM; Bilthoven.
- H.F. Massink e.a.; *Genen in het geding. SGP-visie op genetische manipulatie*; publicatie Guido de Brès-Stichting nr. 17; Den Hertog, Houten; 1994.
- NRC; 'Nieuwe DNA-techniek helpt bij spierziekte muis'; 4 januari 2016.
- NRC; 'Worden er straks alleen nog perfecte baby's geboren?'; 30 september 2016
- NRC; 'Ziekten uitbannen moet kunnen'; interview met ethicus Guido de Wert; 21 oktober 2016
- Rathenau Instituut; *Regel het digitale menspark beter*; februari 2017; <https://www.rathenau.nl/nl/publicatie/regel-het-digitale-menspark-beter>
- RD; 'Knutselen met genen roept vragen op'; 30 april 2016.
- SAM High Level Group of Scientific Advisors (European Commission); *New techniques in agricultural biotechnology*; april 2017
- Signalement; interview met Arno Rutte; februari 2017.

Kwaliteit sinds 1935

Alle stijlen in huis

Eersteklas service

Eigen montageteam

SINDS 1935
HUISMAN
 keukens | sanitair | doe het zelf

Voltastraat 1 | Alblasserdam | 078-6932541 | info@huismanalblasserdam.nl | www.huismankeukens.nl

Gerechtigheid verhoogt een volk

Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat

Drs. J.A. Schippers (red.)

Gerechtigheid verhoogt een volk

Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat

€ 17,95*

Deze studie is door het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP uitgevoerd op verzoek van het hoofdbestuur van de SGP en de Tweede Kamerfractie van de SGP. In dit boek gaan diverse auteurs in op fundamentele vragen over de inhoud en vormgeving van christelijke politiek in onze samenleving, waarin het christelijk geloof en de kerk volgens velen er niet of nauwelijks toe doen. In de visie van de SGP is versterking van de duurzaamheid en veerkracht van de democratische rechtsstaat noodzakelijk en gewenst. De Bijbelse gerechtigheid biedt daarvoor de benodigde inspiratie, oriëntatie en normering.

ISBN 978-94029-0004-0

Omvang 272 blz.

Prijs € 17,95 (*excl. verzendkosten)

Bestel dit boek via www.sgp.nl/webshop

Of telefonisch via 010 7200 785

In deze rubriek besteden we aandacht aan enkele boeken die fundamentele kritiek verwoorden op de westerse cultuur. Deze kritiek is vanuit verschillende bronnen geïnspireerd, van humanistisch tot christelijk (katholiek) en marxistisch. De kritische stemmen laten zien dat de westerse cultuur een hecht fundament ontbeert en dat de bewarende kracht van de traditie en de christelijke oorsprong van de Europese cultuur onder druk staan.

Dr. Klaas van der Zwaag, redactievoorzitter van Zicht

Kritiek op de westerse cultuur vanuit een breed spectrum

Johan Huizinga en de bezeten wereld. De rol van publieke intellectueel tussen twee wereldoorlogen,

Carla du Pree

ISVW Uitgevers, Leusden
2017; 346 blz.; € 29,95.

De historicus Johan Huizinga (1872-1945) oogst vooral bekendheid met zijn boek *In de schaduwen van morgen*, dat in verschillende talen verscheen. Carla du Pree belicht in haar boek Huizinga als publieke intellectueel. Zij laat zien dat Huizinga aanvankelijk terughoudend was om zich te mengen in het publieke debat maar door de naderende Tweede Wereldoorlog en de veranderende politieke en economische omstandigheden in de jaren dertig veranderde dat,

zonder overigens Hitler en de nazi-ideologie expliciet te noemen.

Huizinga is een typische kunstzinnige intellectueel wiens werk door de vakacademici niet werd gewaardeerd. Zijn befaamde *Herfstij der Middeleeuwen* week af van de geldende norm. Huizinga was historicus, maar voor velen te literair en kunstzinnig. Hij nam een soort tussenpositie in: een beetje geleerde en een beetje kunstenaar, zegt hij, in ieder geval geen 'pur sang geschiedsvorscher'. Hij vond dat geschiedenis geschreven moest worden voor een breed publiek. Een zich verliezen in details en specialismen betekende voor Huizinga de doodsteek voor het vak. Huizinga nam een middenpositie in tussen de massa- en elitecultuur en schreef bewust voor een breed, niet-academisch publiek.

Huizinga is vooral bekend geworden als cultuurcriticus en cultuurfilosoof. Hij beschouwde de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw als een nieuwe fase van het beschouwen van de wereld, die grote gevolgen zou hebben voor cultuur en samenleving. Een tweede nog ingrijpender revolutie was die van de massacultuur en de versnelling van de moderniteit rond 1900, die volgens Huizinga zou leiden tot een ongekende vervlakking, afstomping en cultuurverlies. Samen met anderen wees Huizinga op het achterblijven van de moraliteit bij de vooruitgang van kennis en techniek, de gevolgen van de machinale productie voor het leven en de toenemende invloed van de massa. Hij was in dat laatste een geestverwant van zijn Spaanse tijdgenoot Ortega y Gasset die hierover ook de alarmbel deed rinkelen.

In het algemeen gold voor Huizinga dat door de enorme vooruitgang in de wetenschap de mensheid in de gemechaniseerde samenleving niet

wijzer was geworden. De 'moderne massaverstrooiing' leidde tot verminderde concentratie en bij de toegenomen kennis bij de massa ontbrak het aan verwerking. De drang tot weten werd ondergeschikt aan de levenswil. De crisis in de westerse cultuur is volgens Huizinga in diepste wezen een morele. Hij bepleitte een nieuwe ascese van 'zelfbeheersing en getemperde schatting van macht en genot'. Huizinga verdedigde een elite van de geest en het aristocratische element in de cultuur, maar hij was verre van reactionair, aldus Du Pree. Hij zag in dat aanpassing aan de moderniteit onvermijdelijk was, maar het ging hem om behoud van de humanistische cultuur.

Huizinga ontwikkelde zich tot een persoonlijkheid met nationaal en internationaal gezag, een Europees intellectueel en vooraanstaand cultuurcriticus. Hij slaagde erin een voor grote groepen aansprekende cultuurkritiek te schrijven. Geen andere intellectueel was op een vergelijkbare wijze aanwezig in de media. Huizinga is misschien een conservatief denker, maar met een open geest, zo zet Du Pree uiteen. Hij was geen antimodernist, maar wilde de veranderingen in goede banen leiden. Het christendom had voor Huizinga, naast culturele betekenis, vooral waarde als ethisch fundament. Huizinga was apolitiek, in die zin dat hij zich niet bemoeide met de dagelijkse politiek. Hij was kritisch ten opzichte van de wijze waarop de democratie functioneerde, maar wel schreef hij over de achtergronden van politiek en samenleving in het kader van de cultuur. Uit het boek blijkt dat Huizinga's cultuurkritiek nog volop actueel is. Ik denk dan vooral aan zijn analyse van de massacultuur en het morele karakter van de crisis in de westerse cultuur. Du Pree laat ook zien hoe belangrijk het is dat publieke intellectuelen hun verantwoordelijkheid verstaan. Dat geldt ook voor christelijke cultuurcritici!

Geborgen in traditie

Antoine Bodar

uitgeverij Ambo/Anthos,
Amsterdam, 2016; 424 blz.;
€ 27,99.

Bodar staat bekend als een eigenzinnig en orthodox denker binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Bodar zegt mooie dingen over de waarde van traditie die hem in het voetspoor brengt van Huizinga, die door hem regelmatig geciteerd wordt. Zoals Huizinga waarschuwde tegen cultuurverlies, zo doet Bodar dat tegen vermenig van het sacrale met het profane. En met het sacrale gaat ook het heilige teloor. Traditie geeft geborgenheid, bouwt voort op hetgeen reeds voorhanden is. In traditie is vorming een sleutelbegrip. Onderwijs aan de universiteit dat zich beperkt tot onderricht in vaardigheden en kennisoverdracht verdient volgens Bodar die naam niet. Traditie geeft bepaalde orde en daarmee steun ter oriëntering in een vaak haastig bestaan. Wat nieuw lijkt is het niet, maar heeft zich eerder voorgedaan. Bodar zag de jaren zestig als 'de meest dictatoriale en meest afgrijselijkste' periode van zijn leven.

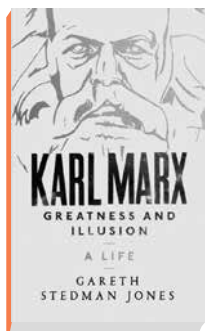
Bodar benadrukt dat het christendom tot de wortels van de Europese cultuur behoort, evenals het jodendom en de islam, zelfs de Verlichting weet zich schatplichtig aan het christendom. De seculiere elite veracht volgens Bodar niet zozeer de islam maar het christelijke en vooral het katholieke geloof. De redenering hierachter is: moslims zijn amper of niet te redden. Christofobie is correct, islamofobie is incorrect.

Laat de opinie-elite zich echter herinneren dat de meesten van hen cultuurchristenen zijn. Een periode van zich verzetten tegen de ouders kan behoren tot volwassenwording. "Maar kinderen die ook op den duur niet willen weten van hun ouders, zijn niet volwassen geworden", aldus Bodar. Hij citeert een uitspraak van Huizinga uit 1938: "Onze cultuur is, ondanks alle afval en alle verloochening, christelijke cultuur." Bodar stelt dat christenen met moslims het geloof in de ene God en meer algemeen het metafysische besef delen. En moslims leren aan christenen in onze streken voor het geloof uit te komen en daarvan te getuigen. Moslims tonen zich flink in hun geloofsovertuiging en lijden niet onder de westerse kwaal van het eindeloze relativisme.

Bodar roept Europa op tot herontdekking van zijn identiteit. Europa heeft een religieuze dimensie en moet zich bewust worden van zijn geestelijke erfgoed. "In Europa is nu niet de zorg een sterke islam maar een zwak christendom." Bodar pleit voor tolerantie, in de zin van ruimte geven aan anderen met wie je het niet eens bent. Tolerantie kan echter nooit grenzeloos zijn en mag zich zeker niet verbinden met onverschilligheid die een samenleving nog meer ondermijnt dan gebrek aan tolerantie. "Verdraging is begin van beschaving", aldus Bodar. Want elkaar verdragen biedt terstond beleefdheid. Bodar hekelt op veel plekken in zijn boek de lomphigheid, ruwheid, onbeschoftheid en platheid van Nederlanders. Daarom zou het wetsartikel tegen Godslastering weer heroverwogen moeten worden. De grootste en dus heiligste koe in Nederland is gelijkheid, die "immer met lomphigheid om de eerste plaats knokt". De eis tot gelijkheid wordt in het publieke debat ongelijk aangevend. Vrijheid van meningsuiting door de meerderheid verdringt klaarblijkelijk de vrijheid van godsdienst door een minderheid. Wie op-

komt voor het gezin van man en vrouw wordt in het publiek tamelijk dwaas gehouden, zo hem geen hoon ten deel valt. Bodar onderscheidt gelijkheid van gelijkwaardigheid, die hij als katholiek in termen van waardigheid van de mens definieert, namelijk dat de mens geroepen is tot gemeenschap met God. Alleen die maatschappij is volwaardig die gegrond is op ontzag voor de transcendente waardigheid van de menselijke persoon. Vrijheid is alleen echt wanneer die ingetoond is. Dan schrijft hij heel scherp: "Sedert de jaren zestig is Nederland geen tolerant land meer. Het is de verwende natie van de onverdraagzaamheid, van het verstikkende eenheidsdenken dat de hoogheid van de polder kent en de platheid van het eigen gelijk." Hij noemt het een benepen opvatting dat scheiding van kerk en staat betekent dat een mens zijn geloof of levensbeschouwing moet uitbannen in openbaarheid. We raken steeds meer in het openbare moeras van onzijdige bekrompenheid, grijsmuizerij die afziet van identiteit. Nederland is zo niet veramerikaanst dan toch verbrist. Nederland is niet meer de samenleving waar Franse, Duitse en Britse cultuur samenkomen.

Bodar hekelt verder de negatieve invloed van de media op het punt van verstrooiing en vergroting van kijkcijfers. Laat christenen en de nieuwe heidenen in West-Europa eens ontwaken uit hun slaperige vadsigheid en weer verantwoordelijkheid kiezen en weerstand bieden aan de flauwekul en de terugbrenging van al hetgeen belangrijk is tot politiek en economie, zoals besproken in de talkshows van de late avond, "de hedendaagse slaapmiddelen om tenminste niet echt te behoeven nadenken over het *gehele* leven." De tijd is voor Bodar geschikt voor een terugkeer naar het sacrale en voor verlangen naar het heilige, in de overtuiging dat het leven verheffing nodig heeft waardoor we de gewooneheid anders kunnen onderbreken dan in verdoving, vermaak en afleiding. Een mooie uitspraak is: "Wie de ander niet kent, kan hem niet beminnen. Wie leeft van het vooroordeel komt aan het oordeel niet toe. Wie zich niet de moeite getroost na te denken, neigt de ander na te praten." Bodar geeft een ontmaskerende analyse van de huidige Europese cultuur in de geest van Huizinga. Alleen klinkt het christelijke bij hem er expliciet in door.

Karl Marx: grootheid en illusie

Gareth Stedman Jones

uitgeverij Spectrum, Utrecht, 2017; 880 blz.; € 49,99

Karl Marx was in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de gevierde ideologische denker. Zelfs theologen dweepten met hem. Ik kan mij herinneren hoe wij op de middelbare school het boekje van W. Banning over Marx moesten lezen en hoe Marx daarin naar voren kwam als degene voor wie arbeid een vorm van zelfverwerkelijking en authentiek leven was.

Karl Marx werd in Trier geboren uit Joodse ouders die zich om maatschappelijke redenen bekeerden tot het protestantisme. Karl studeerde rechten in Bonn en Berlijn, maar legde zich vooral toe op geschiedenis en wijsbegeerte.

Tijdens zijn studie vond een radicalisering van zijn denken plaats. Van de filosoof Ludwig Feuerbach leerde hij dat godsdienst een projectie was van de (vrome) mens, met God als ideaalbeeld dat mensen van hun eigen wezen maken. Marx vond Feuerbach niet ver genoeg gaan, want hij keerde zich niet alleen tegen de godsdienst ('opium van het volk', zou hij later zeggen), maar de hele wereld moest op de kop: "De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt er juist op aan hem te veranderen."

Marx wierp zich op als pleitbezorger van boeren en arbeiders, het zogeheten proletariaat. Hij raakte in Parijs in de ban van radicale maatschappijkritiek en publiceerde samen met Friedrich Engels, die van christen communist was geworden, het *Communistisch Manifest* (1840). Daarin werd gesteld dat de hele geschiedenis een geschiedenis van klassenstrijd is geweest, waarin het stadium bereikt zou worden waarin de uitgebuite en onderdrukte klasse de maatschappij van onderdrukking zou bevrijden.

Vanwege zijn revolutionaire opvattingen moest Marx vluchten en kwam in Londen terecht, waar hij zijn belangrijkste geesteskind, *Het Kapitaal* (1867), schreef. De hoofdboodschap van dit werk is dat het kapitalisme door zijn productiewijzen gedoemd is ineen te storten. *Het Kapitaal* is echter veel meer dan een economische theorie. Het gaat om de beschrijving van de ontwikkelingswetten van het menselijk samenleven. Marx was geen moralist, maar beschreef de wetmatigheid en innerlijke tegenstrijdigheid van het kapitalistische systeem. Kapitalisten beschikken volgens hem niet over echte vrijheid, omdat het kapitalistische productieproces een wet is waaraan alle mensen en dingen systematisch worden onderworpen. De mensen zijn sla-

ven geworden van hun eigen, onteigende werk en hebben de controle op de maatschappij verloren. Volgens Marx bepaalt de economie (de onderbouw) levensbeschouwing en ideologie (de bovenbouw). Als de bewegingswet van de geschiedenis ziet hij de ontwikkeling (al dan niet revolutionair) van productiekrachten en -verhoudingen. Evenals de filosoof Hegel ziet Marx de geschiedenis als een dialectische vooruitgang naar een moreel wenselijk doel, in zijn geval de klassenloze communistische maatschappij. Dan is de staat afgestorven en is er een situatie gekomen waarin uitbuiting van de een door de ander niet meer bestaat. Het communisme is "de waarachtige oplossing van de strijd van de mens met de natuur en met de mens." Het marxisme is zodoende te beschouwen als een gesecculariseerde heilsleer, die de utopie van een heilsstaat leert.

Gareth Stedman Jones, hoogleraar ideeëngeschiedenis aan de Universiteit van Londen, is er in geslaagd om een levendig beeld van Marx en zijn tijd te schetsen. Hij onderstreept ook de tragiek, want Marx voorspelling van het einde van de geschiedenis kwam niet uit. De arbeiders organiseerden zich, er kwamen politieke hervormingen. Marx vond het moeilijk om zich aan te passen aan de veranderde politieke omstandigheden en kon nauwelijks erkennen dat hij van mening was veranderd. De oudere Marx was geseduceerd in de wetmatigheid van de ontwikkeling van de geschiedenis en liet de voltooiing van *Het Kapitaal* over aan Friedrich Engels. Ook triest om te zien hoe Marx in het spoor van Feuerbach in het spoor van het radicaal atheïsme terecht kwam. Terecht had Marx felle kritiek op de mensenwaardige omstandigheden van de arbeiders in de fabrieken, de kinderarbeid, de lange werkdagen en de barre situatie in de arbeidersslums. Hier ligt ook een schuld van de

kerk, die pas later de sociale kwestie heeft opgepakt maar intussen wel hele arbeidersmassa's van de kerk heeft vervreemd. Het socialisme en het communisme zijn dan ook mede de onbetaalde rekening van de kerk. Marx waarschuwde al in 1857 dat vrijkomend kapitaal uit handel en industrie naar de beurs zou trekken, waardoor koersen tot volstrekt irreële hoogtes zouden stijgen. Het was, zo schreef hij aan Engels, niets dan 'gambling op de beurs', een puur geluks spel dat vroeg of laat uiteen moest spatten.

Marx heeft echter ongelijk gekregen in zijn voorspelling van de toenemende 'Verelendung' van het proletariaat of de instortingstheorie. Het kapitalisme stortte niet in, maar kreeg na diverse crises juist een steviger positie. De arbeiders hebben het door het stelsel van sociale zekerheid beter gekregen en de werkloosheid is teruggedrongen. Het boek is een knap werk dat een van de grootste denkers beschrijft die van invloed is geweest op het ontstaan van de ideologieën van het socialisme en communisme.

VAN STAVEREN

Begrafenisverzorging

Met aandacht, zorg en respect

Gouda en omstreken

(0172) 23 33 38

Wij verzorgen alleen begravenissen

Vraag vrijblijvend het boekje "Mijn laatste wens" aan.

info@vanstaverenbegrafenisverzorging.nl

Anoniem

Anoniem.

An onuma, zeiden de Grieken, een mens zonder naam.

Hij heeft wel een naam, maar hij wordt niet gekend.

In de stad heerst de anonimiteit.

De aantrekkingskracht ligt in de openheid van de ontmoeting.

Niet de vraag 'van wie ben jij er een?', maar 'wie ben jij?' wordt gesteld.

Stadslucht maakt vrij. Vrij tot zelfdefinitie.

Los van gemeenschapsbanden, ongebonden aan traditie.

De individu is op zichzelf aangewezen voor identiteitsbepaling.

Hij bepaalt wie hij is.

Of de vraag wordt niet gesteld. Niet gekend is niet bemind.

De mens is voorbijganger, een passant die en passant passeert.

Hij staat terloops terzijde en houdt zich bezig met zichzelf.

Want wie ben ik?

Vrijheid verzandt in eenzaamheid.

Corry-Anne van der Tang-Everse,
wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Zicht

- Zicht, 43e jaargang (2017) nr. 2
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Ir. J. Maljaars
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Mw. mr. C.A. van der Tang-Everse
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. Abbey-van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2017-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting
te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 7,00 (excl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

DUIDELIJK

Van der Spek

Financiële Diensten

Gratis Intake gesprek

**Gratis aankoop-
begeleiding**

**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

“Als je ziet hoeveel Kamerleden uit de grote stad komen, verbaas je je minder over het landbouw onvriendelijke beleid.”

dr. Elbert Dijkgraaf

Lees het hele artikel op **pagina 21**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP